

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΑΡΧΑΙΑ ΚΑΙ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ»
(ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ)

Η δημοκρατία στον Επιτάφιο του Περικλή και στην Ψευδοξενοφώντεια Αθηναίων Πολιτεία

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Της

Καστριτσέα Αικατερίνης

Πτυχιούχου Τμήματος Θεολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου
Αθηνών (2015)

Επιβλέπων Καθηγητής: Κωνσταντινόπουλος Βασίλειος, Καθηγητής, Πανεπιστήμιο
Πελοποννήσου

Συνεπιβλέποντες : Βολονάκη Ελένη, Επίκουρος Καθηγητής, Πανεπιστήμιο
Πελοποννήσου
Ευσταθίου Αθανάσιος, Αναπληρωτής Καθηγητής, Ιόνιο Πανεπιστήμιο

Καλαμάτα, 2019

Περιεχόμενα

A. Πρόλογος	4
--------------------	---

Μέρος Α'

Η Ψευδοξενοφώντεια Αθηναίων Πολιτεία

1.α Βίος Ξενοφώντος	7
1.β Ο Ξενοφών ως συγγραφέας	9
1.γ Εισαγωγή στην Ψευδοξενοφώντεια Αθηναίων Πολιτεία	10
1.δ Ψευδοξενοφώντεια Αθηναίων Πολιτεία – Μέρος Ι	11
1.ε Ψευδοξενοφώντεια Αθηναίων Πολιτεία – Μέρος ΙΙ	15
1.στ Ψευδοξενοφώντεια Αθηναίων Πολιτεία – Μέρος ΙΙΙ	17

Μέρος Β'

Ο Επιτάφιος του Περικλή

Κεφάλαιο Α'

2.α Βίος Θουκυδίδη	18
2.β Ο Θουκυδίδης ως συγγραφέας	20
2.γ Εισαγωγή στον Επιτάφιο του Περικλή	21

Κεφάλαιο Β'

3.α Προοίμιο Επιταφίου	24
3.β Κεφάλαιο 36 – Το ένδοξο παρελθόν της Αθήνας	27

3.γ Κεφάλαιο 37/41

3.γ.α Κεφάλαιο 37- Αθηναϊκή Πολιτεία	29
3.γ.β Κεφάλαιο 38 – Έπαινος των Τρόπων	31
3.γ.γ Κεφάλαιο 39 – Διαφορές των Αθηναίων ως προς τους αντιπάλους τους	32
3.γ.δ Κεφάλαιο 40 – Αθηναϊκή Καλοκαγαθία	34
3.γ.ε Κεφάλαιο 41 – Η Αθήνα για όλο το κόσμο	36

4. Κεφάλαια 42 – 43

4.α Κεφάλαιο 42 - Έπαινος στους νεκρούς	37
4.β Κεφάλαιο 43 – Συμβουλές προς τους συγγενείς	39

5. Κεφάλαιο 44 – 45

5.α Κεφάλαιο 44 – Παραινετικός λόγος προς τους συγγενείς	42
5.β Κεφάλαιο 45 – Προτροπές προς τα παιδιά και τις γυναίκες	43
6. Επίλογος Επιταφίου	44
7. Αξιολόγηση του Επιταφίου	46
8. Η νεκρολογία του Θουκυδίδη	47

Μέρος Γ'

7. Αυθεντικότητα Λόγων

7.α Ψευδοξενοφώντεια Αθηναίων Πολιτεία	49
7.β Επιτάφιος Περικλή	53
7.γ Θεωρίες για την πατρότητα του λόγου	57

Μέρος Δ'

8. Η πολιτική κατάσταση στην Αθήνα πριν και μετά τον Πελοποννησιακό Πόλεμο

8.α Εισαγωγή	60
8.β Η Αθήνα πριν τον Πελοποννησιακό Πόλεμο	60
8.γ Ιμπεριαλιστική Πολιτική	62

Μέρος Στ'

9. Ολιγαρχία – Δημοκρατία	66
10. Ο τρόπος της πολιτικής διακυβέρνησης του Περικλή	70

Μέρος Ζ'

11. Ομοιότητες – Διαφορές	74
12. Επίλογος	83
13. Βιβλιογραφία	85

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα εργασία εκπονήθηκε στο πλαίσιο του προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών «Αρχαία Ελληνική Φιλολογία» του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου. Έπειτα από προτροπή του καθηγητή μου κύριο Κωνσταντινόπουλο καταλήξαμε στη μελέτη δύο σημαντικών έργων πεζού λόγου της αττικής διαλέκτου την Ψευδοξενοφώντεια Αθηναίων Πολιτεία, που περιλαμβάνεται στο corpus του Ξενοφόντα αλλά είναι πλέον αποδεκτό ότι δεν αποτελεί γνήσιο έργο του και την μελέτη του Επιταφίου του Περικλή.

Σκοπός της εργασίας αυτής είναι να γνωρίσουμε μέσα από αυτά τα δύο κείμενα την αθηναϊκή δημοκρατία. Θα μιλήσουμε για την αυθεντικότητα των δύο αυτών λόγων, την πολιτική της θαλασσοκρατίας καθώς και τις ομοιότητες που παρουσιάζουν τα δύο αυτά έργα.

Θα δοθεί βάση στη μελέτη και το σχολιασμό των δύο κειμένων. Η «Αθηναίων Πολιτεία» αποτελεί την πρώτη διεξοδική ανάλυση του τρόπου με τον οποίο η αθηναϊκή δημοκρατία εξασφάλισε την ευτυχία των πολιτών, και τη μόνη διεξοδική ανάλυση της δημοκρατίας από την οπτική του δήμου, περιλαμβάνει μεταξύ άλλων την πρώτη αναφορά στη θεωρία της ναυτικής αυτοκρατορίας. Πράγματι η «Αθηναίων Πολιτεία» αποδεικνύεται για την εξέταση του συνόλου των δεδομένων της αθηναϊκής δημοκρατίας και θαλασσοκρατίας από κάθε άποψη πολιτική, κοινωνική, πολιτισμική και διοικητική.

Ο συγγραφέας της Αθηναίων Πολιτείας θέτει υπό αμφισβήτηση την ιδέα ότι η επιτυχία ενός πολιτεύματος συναρτάται με τη διασφάλιση του κοινού καλού, όταν υποδεικνύει ότι ο αθηναϊκός δήμος κυβερνά με γνώμονα τα δικά του συμφέροντα και εντούτοις εξακολουθεί να ευδοκιμεί.

Τα πρώτα τμήματα του έργου, όπως θα δούμε και στην ανάλυση του έργου παρακάτω, επικεντρώνονται στον έλεγχο του δήμου σε ό,τι αφορά τα αξιώματα, την εκκλησία και τη βουλή της πόλης, που επιτυγχάνονταν μέσω του καθεστώτος της γενικής ψηφοφορίας για ορισμένα αξιώματα της κλήρωσης σε ό,τι αφορά αλλά και επίσης μέσω της ελευθερίας του λόγου.

Έπειτα το έργο συνεχίζει στη μέριμνα των πολλών για την ενδυνάμωση της θαλασσοκρατίας, στα εν γένει πλεονεκτήματα της θαλάσσιας δύναμης έναντι της κυριαρχίας στην ξηρά για τον έλεγχο των πόρων της Αθηναϊκής συμμαχίας και στη χρήση της ναυτικής υπεροχής για τον εξαναγκασμό της καταβολής των ενιαύσεων υποχρεώσεων των συμμάχων στα ταμεία των ελληνοταμίων.

Το καταληκτήριο τμήμα του έργου αφιερώνεται στη σκιαγράφηση των ατελείωτων σε αριθμό διοικητικών θεσμίσεων που καλούνται να διαφυλάξουν τα αγαθά της δημοκρατίας. Στο τέλος της «Αθηναίων Πολιτείας» προβάλλεται το συμπέρασμα ότι ο δήμος δεν απειλείται από τους άτιμους του, μια απόλυτα αναμενόμενη κατάληξη σε ένα έργο που αναλώθηκε στο ζήτημα της επίτευξης της ασφάλειας του δήμου.¹

Στο δεύτερο μέρος της εργασίας θα αναφερθούμε στον δεύτερο λόγο του Περικλή . Ο επιτάφιος καταχωρίζεται στο Β΄ βιβλίο του Θουκυδίδη. Δεν είναι ένας παραδοσιακός επιτάφιος λόγος αλλά ουσιαστικά ο Περικλής αναφέρεται στην πολιτικές και ηθικές αξίες της Αθήνας. Αφιερώνεται στην αθηναϊκή δύναμη με σκοπό να την εξυμνήσει. Κυρίαρχος θα είναι ωστόσο ο ερμηνευτικός σχολιασμός του επιταφίου με σκοπό την ανάδειξη των απόψεων του Περικλή όπως πρόλαβε να τα καταγράψει ο Θουκυδίδης .

Θα ξεκινήσουμε την ανάλυση του προοιμίου, όπου ρήτορας κάνει λόγο για την καθιέρωση του εθίμου των Επιτάφιων λόγων και υπογραμμίζει τη δυσκολία που συναντά στην πρόθεση του να καλύψει με λόγια εγκώμιο αντάξιο των έργων των νεκρών. Στην συνέχεια, θα κάνει αναφορά στην καταγωγή των Αθηναίων καθώς και στους προγόνους τους. Τονίζεται εδώ το εγκώμιο της αττικής γης και της αυτοχθονίας των Αθηναίων.²

Ύστερα, θα επαινέσει την πολιτεία και τους τρόπους της. Αρχίζοντας την ανάπτυξη του κυρίως θέματος θέτει την έννοια της πολιτείας, διερευνεί το περιεχόμενό της και τη διασάφηση των γνωρισμάτων της. Στη συνέχεια αρχίζει ο έπαινος των τρόπων. Μέσα σε μια δημοκρατία στην οποία όλοι οι πολίτες

---

¹Gray (2011) σελ. 14, 104, 107, 108

²Καλοκαιρινός (2002) σελ. 6

απολαμβάνουν ισονομία και ισοπολιτεία, η ελευθερία του ατόμου στην ιδιωτική ζωή του είναι από τις βασικότερες αρχές που διέπουν τη λειτουργία τους.

Ακολουθεί ο έπαινος των νεκρών, η μακρηγορία του ρήτορα οφείλεται στην προσπάθεια του να δια φωτίσει τους ακροατές τους για την υπεροχή της πόλης του με απτές αποδείξεις . Οι νεκροί ρίχτηκαν στον θάνατο ανεξάρτητα από την κοινωνική τους θέση και την οικονομική κατάσταση τους και πολέμησαν με απaráμιλλη γενναιότητα και κέρδισαν τον μεταθανάτιο έπαινο.³

Τέλος θα αναφερθούμε στο κομμάτι όπου ο Περικλής απευθύνεται πρώτα στους επιζώντες πατέρες και μητέρες των νεκρών, για να τους παραμυθήσει κυρίως με την αποκάλυψη της βαθύτερης σκοπιμότητας της θυσίας αυτής. Ακόμη θα αναφερθεί στα παιδιά και τις χήρες νεκρών. Κλείνουμε με τον σύντομο αυτό επίλογο όπου ο ρήτορας με σχήμα κύκλου τονίζει ότι οι νεκροί τιμήθηκαν σύμφωνα με λόγια και με έργα.

Στο επόμενο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας θα αναφερθούμε στην αυθεντικότητα των δύο λόγων, καθώς η πατρότητα των δύο έργων αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα θέματα της μελέτης τους. Έπειτα θα συνεχίσουμε με την ανάλυση της πολιτικής κατάστασης στην Αθήνα πριν και μετά τον Πελοποννησιακό Πόλεμο, την ολιγαρχία και την δημοκρατία και πως αυτή παρουσιάζεται στα δύο κείμενα και τέλος θα αναφερθούμε στις ομοιότητες των δύο αυτών κειμένων.

Τέλος στο σημείο αυτό θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά το καθηγητή μου κύριο Κωνσταντινόπουλο που με καθοδήγησε σωστά καθόλη τη διάρκεια των σπουδών μου αλλά και τους γονείς μου που στάθηκαν δίπλα μου σε αυτή τη διαδρομή.

---

³Μπάρμπας (2002) σελ. 208 216

Μέρος Πρώτο

Κεφάλαιο Πρώτο

1.α Βίος Ξενοφώντος

Ο Ξενοφών είναι ένας από τους γνωστότερους και πολυγραφότερους αρχαίους συγγραφείς.⁴ Ο βίος του Ξενοφώντα είναι στενά συνδεδεμένος με την ανάπτυξη της πολιτικής του σκέψης και των έργων του με θέμα την ηγεμονία.⁵ Είναι μια σημαντική “φωνή” του 4ου αιώνα π.Χ, καθώς και τα έργα του καινοτομούν μέσα στα υπάρχοντα λογοτεχνικά είδη.⁶

Ο Ξενοφών, ήταν Αθηναίος πολίτης του οποίου πατέρας ήταν ο Γρύλλος από τον δήμο Ερχιέων.⁷ Ο δήμος της Ερχείας όπου ήταν επίσημα πολιτογραφημένη η οικογένεια του Ξενοφώντος, βρίσκεται νότια του όρους Πεντέλη και ανατολικά του Υμηττού. Δεν υπάρχουν συγκεκριμένες ενδείξεις ότι η οικογένεια του Ξενοφώντος ήταν κάτοχος εκτάσεων ή ακινήτου στο δήμο, όπου εγκαταστάθηκε στα τέλη του έκτου αιώνα, όταν οι Αθηναίοι χωρίστηκαν σε δήμους με βάση το νέο δημοκρατικό καθεστώς. Οπωσδήποτε όμως ήταν από οικογένεια πλούσια και με καλές διασυνδέσεις στη συγκεκριμένη περιοχή. Ωστόσο, ανεξάρτητα από το αν ανήκε ή όχι στο δήμο της Ερχείας, ο Ξενοφών πιθανότατα γεννήθηκε στην πόλη των Αθηνών,⁸ τα πρώτα χρόνια του Πελοποννησιακού πολέμου και πέθανε λίγο μετά το 335 π.Χ.

Το πρώτο πράγμα που γνωρίζουμε γι'αυτόν είναι η σχέση του με τον Σωκράτη. Ο Διογένης Λαέρτιος (2.48) αφηγείται την ιστορία της συνάντησης του με τον δάσκαλο και της ένταξης του στον κύκλο των μαθητών του: ο Σωκράτης του έκλεισε τον δρόμο σε μια στενωπό, τον αποσβόλωσε θέτοντας του καταιγιστικά ερωτήματα σχετικά με το που μπορεί να βρει άνδρες αγαθούς και αληθινούς και στο τέλος του απηύθυνε πρόσκληση «ακολούθησε με και μάθε». Αυτή η φράση της ζωής του, έθεσε τα θεμέλια για το κατοπινό ενδιαφέρον του για τη διακυβέρνηση.⁹

Όμως στην ηττημένη Αθήνα των αρχών του αιώνας άλλοι ορίζοντες τον είλκυσαν. Το 401 στρατεύθηκε με μια ομάδα Ελλήνων για να πάει στην Ασία να υπερασπισθεί την υπόθεση του Κύρου του Νεωτέρου εναντίον του αδελφού του Αρταξέρξη. Ο Κύρος σκοτώθηκε στη μάχη στα Κούναξα, κοντά στον Ευφράτη, και η ομάδα αυτή των Ελλήνων αναγκάστηκε να υποχωρήσει διαμέσου της Ασίας σε χώρα εχθρική.

---

⁴Γκίκα (1975) σελ.3

⁵Gray (2011) σελ.38

⁶Gray (2010) σελ.1

⁷Gray (2011) σελ. 39

⁸Anderson (2002) σελ. 26

⁹Gray (2011) σελ. 39

Αυτή η υποχώρηση των «Μυρίων» στάθηκε μια περιπέτεια μέσα από την οποία ο Ξενοφών κατόρθωσε να αναδείξει τα ηγετικά του προσόντα.¹⁰

Η εκστρατεία αυτή του πρόσφερε από κάθε άποψη την πρώτη του ευκαιρία να παρατηρήσει μια πληθώρα από χαρισματικούς ηγέτες την ώρα της δράσης και να μετουσιώσει τις παρατηρήσεις του σε λογοτεχνική μορφή,¹¹ αποτυπώνοντας όλη αυτή την επιχείρηση στην *Ανάβασιν*.

Κατά τη διάρκεια αυτής της επιχείρησης προσέγγισε τους Σπαρτιάτες και κατά την επιστροφή συνδέθηκε με το βασιλιά της Σπάρτης Αγησίλαο. Τόσος ήταν αυτός ο δεσμός, που όταν η Αθήνα πολέμησε κατά της Σπάρτης, ο Ξενοφών βρέθηκε με το μέρος των Λακεδαιμονίων: ήταν το 394 κατά τη μάχη της Κορωνείας. Εξορίστηκε όπως ήταν επόμενο από την Αθήνα και έζησε πάνω από είκοσι χρόνια στο περιβάλλον των Λακεδαιμονίων.¹²

Η εξορία του εγείρει το ερώτημα για την άποψη του σχετικά με τη δημοκρατία. Θα μπορούσε κανείς να υποθέσει ότι συστρατεύθηκε με τον Κύρο εξαιτίας της απέχθειας του προς την αθηναϊκή δημοκρατία, κάτι τέτοιο όμως είναι απίθανο, αν αναλογιστούμε ότι ο ίδιος αναφέρει ότι σκόπευε να επιστρέψει στη πατρίδα του μετά το πέρας της εκστρατείας. Φαίνεται ότι αποδέχτηκε την εξορία του, κατηγορώντας ακόμη και τον εαυτό του γι'αυτήν, όταν αυτοπαρουσιάζεται να αγνοεί απερίσκεπτα την πρόβλεψη του Σωκράτη ότι οι Αθηναίοι θα τον κατηγορήσουν για τη φιλία του με τον Κύρο.¹³

Η Σπάρτη του είχε εκχωρήσει ένα μικρό κτήμα στον Σκιλλούντα κοντά στην Ολυμπία όπου έγινε ευγενής-κτηματίας εργαζόμενος συνάμα σε κάθε λογής κείμενα. Όμως με τον καιρό η Σπάρτη νικημένη από τους Θηβαίους στα Λεύκτρα πέτυχε κάποια προσέγγιση με την Αθήνα (371). Ο Ξενοφών, του οποίου η μικρή ιδιοκτησία ανήκε πια στο κατακτητή επωφελήθηκε από την προσέγγιση αυτή. Η απόφαση για την εξορία του ανακλήθηκε. Οι γιοί του υπηρέτησαν στον Αθηναϊκό στρατό και ο ένας από αυτούς, ο Γρύλλος, σκοτώθηκε το 362. Ο ίδιος, πιθανώς επανήλθε στην Αθήνα και ενδιαφέρθηκε για τα οικονομικά της πατρίδας του, όπως αποδεικνύει η πραγματεία *Περί Προσόδων* (μεταγενέστερη του 355). Πέθανε ίσως γύρω σ' αυτή τη χρονολογία, όχι προτού περάσει το τελευταίο χέρι στα μεγάλα του έργα. Τα έργα του αποτελούν ένα είδος άμεσης μαρτυρίας για την ιστορία της εποχής του όπως και για τις ιδέες και τους ανθρώπους της.¹⁴

---

¹⁰Romilly (1988) σελ. 203

¹¹Gray (2011) σελ. 40

¹²Romilly (1988) σελ. 203

¹³Gray (2011) σελ. 43

¹⁴Romilly (1988) σελ.204

1.β Ο Ξενοφών ως συγγραφέας

Εξαιτίας του σύντομου χαρακτήρα τους, τα χειρόγραφα κατά κανόνα περιλαμβάνουν έναν αριθμό από τα ελάχιστονα έργα του Ξενοφώντα σε διαφορετική κάθε φορά σειρά μαζί με τα μεγαλύτερα έργα του, ανεξάρτητα από το αν σώζονται στο σύνολο τους ή αποσπασματικά, ή μαζί με έργα άλλων συγγραφέων, όπως του Πλουτάρχου και του Αρριανού.¹⁵

Ο Ξενοφών είναι από τους πρώτους συγγραφείς που δημοσίευσε ένα έργο που μοιάζει με πολεμικά απομνημονεύματα το έργο αυτό είναι η *Ανάβασις*. Η διήγηση είναι ζωντανή, άμεση, σπαρμένη από ποικίλες και πολύ συγκεκριμένες γεωγραφικές και εθνογραφικές μαρτυρίες. Επιπροσθέτως, οι προσωπικές αναμνήσεις δίνουν στην αφήγηση έναν ιδιαίτερο τόνο. Μέσα από τα έργα του δεν διστάζει να προβάλει τον εαυτό του με επιμονή, εξάironτας τις ηγετικές του ικανότητες. Και κάτω από την απλοϊκή αυτή αυταρέσκεια (τόσο αντίθετη προς την αυτοσυγκράτηση του Θουκυδίδη) παρουσιάζει το πορτραίτο του καλού αρχηγού, που γνωρίζει να εμπνέει τον φόβο και την αγάπη. Ο καλός αυτός αρχηγός ξέρει επίσης να νοιάζεται για τις παραμικρές λεπτομέρειες, για τον ανεφοδιασμό, τα όπλα, τα γυμνάσια και δίνει σε όλα το παράδειγμα. Ξέρει τέλος να υπολογίζει τη θρησκεία και τους χρησμούς.

Πολλά από τα επεισόδια που διηγείται ο Ξενοφών, πολλοί από τους λόγους του που παραθέτει, έχουν ως στόχο να αναδείξουν τη μια ή την άλλη από αυτές τις αρετές. Έτσι τα προσωπικά αυτά απομνημονεύματα, συγκεκριμένα συχνά και χρωματισμένα, προσλαμβάνουν κάποια γεύση διδακτικού μαθήματος, που θα έχουν άλλωστε όλα τα γραπτά του Ξενοφώντος.¹⁶

Τα έργα του Ξενοφώντος κατατάσσονται σε τρεις κατηγορίες Ιστορικά, Σωκρατικά και Διδακτικά. Στα ιστορικά ανήκουν “*Κύρου Ανάβασις*”, “*Ελληνικά*”, “*Αγησίλαος*”, “*Λακεδαιμονίων Πολιτεία*”, “*Κύρου Παιδεία*”. Στα Σωκρατικά ανήκουν “*Απολογία Σωκράτους*”, “*Απομνημονεύματα Σωκράτους*”, “*Συμπόσιον*”, “*Οικονομικός*”. Τέλος στα διδακτικά ανήκουν “*Περί ιππικής*”, “*Ιππαρχικός*”, “*Ίερων*”, “*Πόροι ή περί Προσοδών*”.

Ως άμεσος διάδοχος της επιστημονικής ιστορικής ανάλυσης του Θουκυδίδη, ο Ξενοφών, επιστρέφει στη διπλή αιτιότητα θεού και ανθρώπου. Ο Ξενοφών δεν προσπαθεί να ακολουθήσει τη θουκυδίδεια ανάλυση των αιτιών και παραμένει μόνο δυστυχώς στην επιφάνεια των πραγμάτων, αδυνατώντας να συλλάβει στην πληρότητα του το παιχνίδι των δυνάμεων και να το αποδώσει έστω και ακροθιγώς. Ο Ξενοφών γνωρίζει να ζωγραφίζει σκηνές γεμάτες δραματική ένταση, όπως αυτής της καταδίκης

¹⁵Gray (2011) σελ. 49

¹⁶Romilly (1988) σελ. 204-205

του Θηραμένη από τον Κριτία, γενικά όμως με τις περιγραφές των γεγονότων αποδεικνύεται περισσότερο ένας πολεμικός ανταποκριτής με λογοτεχνικό ταλέντο παρά ένας ερευνητής της ανθρώπινης δράσης με αναλυτική σκέψη.¹⁷

1.γ Εισαγωγή στην Ψευδο-Ξενοφώντεια Αθηναίων Πολιτεία

Η Αθηναίων Πολιτεία αποτελεί την πρώτη διεξοδική ανάλυση του τρόπου με τον οποίο η αθηναϊκή δημοκρατία εξασφάλισε την ευτυχία των πολιτών, και τη μόνη διεξοδική ανάλυση της δημοκρατίας από την οπτική του δήμου, περιλαμβάνει μεταξύ άλλων την πρώτη αναφορά στη θεωρία της ναυτικής αυτοκρατορίας.¹⁸

Το έργο αυτό, έργο ενός αντιπάλου της δημοκρατίας, είναι στην πραγματικότητα ένα κείμενο πολεμικής, που δείχνει πως η εσωτερική και εξωτερική πολιτική των Αθηναίων διαπνέεται από μια ορισμένη λογική και τείνει πάντοτε να διασφαλίζει την εξουσία των «κακών» εις βάρος των «καλών».¹⁹

Τη γενική δυσφορία και αγανάκτηση που προκαλούσε στους πολίτες η ερήμωση από τον Αρχίδαμο της αθηναϊκής γης και η τακτική της μη σύγκρουσης που εφαρμόζε ο Περικλής, προσπάθησαν οι ολιγαρχικοί κύκλοι να εκμεταλλευτούν προβαίνοντας σε μια νέα και εφ'όλης της ύλης επίθεση που στρεφόταν κύρια ενάντια στο δημοκρατικό πολίτευμα. Ο λόγος βέβαια ήταν ότι στην πράξη αυτό ταυτιζόταν με την ίδια την υφή του αθηναϊκού ιμπεριαλισμού, δηλαδή την πολιτική της θαλασσοκρατίας και υποδούλωσης των συμμάχων, που υπήρξε η αληθινή αιτία του πολέμου. Οι ολιγαρχικοί που μετά τις αλλεπάλληλες επιθέσεις κατά του Περικλή έβλεπαν τη θέση τους ενισχυμένη, θέλοντας να προετοιμάσουν τους αγρότες, τους Αχαρνείς και τους άλλους δημοκράτες, τους οποίους η πολεμική δράση των εχθρών είχε θίξει, είχε τη δυνατότητα να καταγγείλουν όλο το πλαίσιο της περικλεικής πολιτικής, η οποία ταυτιζόταν με την ουσία του δημοκρατικού πολιτεύματος, σε όλες μάλιστα τις εξειδικευμένες εφαρμογές του.

Μοναδική και αδιαμφισβήτητη μαρτυρία για την δραστηριότητα αυτή των ολιγαρχικών είναι η ξευδοξενοφώντεια «Αθηναίων Πολιτεία» που από κάποιο λάθος συμπεριλήφθηκε στο ξενοφωντικό corpus και έτσι διασώθηκε.²⁰

Τα πρώτα τμήματα του έργου επικεντρώνονται στον έλεγχο του δήμου σε ό,τι αφορά τα αξιώματα, την εκκλησία, και τη βουλή της πόλης, που επιτυγχανόταν μέσω

¹⁷Κωνσταντινόπουλος (2013) σελ.36-37

¹⁸Gray (2011) σελ. 14

¹⁹Romilly (1988) σελ.208

²⁰Κωνσταντινόπουλος (1989) σελ.56-57

του καθεστώτος της γενικής ψηφοφορίας για ορισμένα αξιώματα, της κλήρωσης σε ό,τι αφορά άλλα και μέσω της ελευθερίας του λόγου.²¹ Ο δημόσιος και ιδιωτικός βίος των Αθηνών, οι σχέσεις τους προς τους συμμάχους και η επικοινωνία προς αυτούς δεν είχαν σπουδαίος διαταραχθεί από τον πόλεμο. Οι σύμμαχοι και οι Αθηναίοι κληρούχοι των αποικιών και των υπερπόντιων κτήσεων εξακολουθούσαν να δικάζονται στην Αθήνα, οι πλούσιοι κτηματίες Αθηναίοι υπολόγιζαν την συρροή αυτή και την μακρά παραμονή των ανθρώπων αυτών στην Αθήνα. Τα εμπόριο άκμαζε και οι κτηματικές και χρηματικές περιουσίες των πολιτών και του δημοσίου, εύρισκαν συμμάχους σε νησιά ή αποικίες.

Η πολιτική μόρφωση των λαϊκών τάξεων και η εκ τούτου σκοπιμότητα στις ενέργειες του, διαχειριζομένων το σύνολο της αρχής, είναι τα δυο θεμελιώδη στοιχεία της εκθέσεως του συγγραφέως. Η δύναμη της αθηναϊκής δημοκρατίας είναι η θαλασσοκρατία, η οποία εξασφαλίζει την υποταγή των συμμάχων, την άμυνα της πόλεως και το εμπόριο, δηλαδή την οικονομική αυτάρκεια.²²

Το έργο πάντως είναι διαφωτιστικό για το πολιτικό κλίμα που επικρατούσε πριν και μετά το ξέσπασμα του πολέμου και περιέχει τα σημεία αντιπαράθεσης των ολιγαρχικών με το δημοκρατικό πολίτευμα και το πολεμικό σχέδιο του Περικλή. Αποκτάμε επομένως μια σίγουρη γνώση του πολιτικού παιχνιδιού στην Αθήνα στις παραμονές του πολέμου.²³

1.δ Ψευδοξενοφώντεια Αθηναίων Πολιτεία Μέρος I

Η *Αθηναίων Πολιτεία* ξεκινάει με την ερμηνεία της κυριαρχίας του *δήμου*, που οφείλεται στην καίρια συμμετοχή του στις ναυτικές επιχειρήσεις της πόλης, στοιχείο στο οποίο θεμελιώθηκε η δύναμη της Αθήνας. Ο Ισοκράτης (*Παναθ.* 12.1 14-18) ισχυρίζεται ότι οι εισηγητές της ριζοσπαστικής δημοκρατίας επιδίωξαν την εξασφάλιση της ναυτικής δύναμης για την προστασία έναντι της σπαρτιατικής επικράτησης. Κατανόησαν ότι αυτό συνεπαγόταν με την εξάρτηση από τον αθηναϊκό λαό για την επάνδρωση των πλοίων, πράγμα που δημιουργούσε την ανάγκη αναγνώρισης της συνεισφοράς του με την απόδοση πολιτικής εξουσίας, ώστε να καταστεί ο στόχος εφικτός και να ωφεληθεί η πόλη εκμεταλλευόμενη τους συμμάχους της. Κάτι τέτοιο σήμαινε την εγκατάλειψη του προγονικού πολιτεύματος, επιλογή που δεν απέρριψαν οι ηγέτες της πόλης καθώς προτίμησαν να κυβερνήσουν

---

²¹ Gray (2011) σελ. 104

²² Γκίκα (1975) σελ. 65-66

²³ Κωνσταντινόπουλος (1989) σελ. 61

με αδικία τους συμπολίτες τους από το να κυβερνηθούν οι ίδιοι από τους Σπαρτιάτες. Ο δήμος προκειμένου να εξασφαλίσει την ασφάλεια του, άφησε τους επιφανείς να καταλαμβάνουν τα στρατιωτικά αξιώματα κρατώντας για τον εαυτό τους όσα ήταν έμμισθα.²⁴

Η συμμετοχή στα αξιώματα ήταν ίση σε όλες τις τάξεις, είτε σ'αυτά αναδείχονται με κλήρωση είτε με χειροτονία. Από τους δύο αυτούς τρόπους, ο πρώτος ήταν ο περισσότερο δημοκρατικός αφού όλοι ανεξαιρέτα χωρίς ιδιαίτερα προσόντα μπορούσαν να εκλεγούν. Ο δεύτερος μολονότι εξασφάλιζε αξιοκρατική επιλογή, ήταν καθαρά αριστοκρατικός. Άνθρωποι των ασθενέστερων τάξεων δύσκολα αποκτούσαν πρόσβαση σ'αυτά. Αυτό παραβλέπει ο συντάκτης του ολιγαρχικού κειμένου και καταλογίζει στον λαό ανευθυνότητα και σκόπιμη αποφυγή από την άσκηση παρόμοιων αξιωμάτων από τα οποία εξαρτάται η προκοπή της πόλης.²⁵

Η πολιτική επικράτηση των πολλών διαφυλάσσει την ελευθερία της πραγμάτωσης των επιδιώξεων τους (ευχαρίστηση), ενώ αποτρέπει την υποδούλωση από τους ολίγους (πόνος) που θα συνιστούσε το αναμενόμενο αποτέλεσμα στην περίπτωση εγκαθίδρυσης του καλύτερου πολιτεύματος *ενομοίας*.²⁶

Τα πολιτικά δικαιώματα των ασθενέστερων τάξεων, δηλαδή του δήμου, είναι στενά συνδεδεμένα με την πολιτική της θαλασσοκρατίας, με άλλα λόγια την ιμπεριαλιστική πολιτική του Περικλή. Γιατί οι ασθενέστερες τάξεις στελέχωναν τον αθηναϊκό στόλο, ο οποίος αποτελούσε το κύριο όργανο στην εξάπλωση της αθηναϊκής ηγεμονίας.²⁷ Η δύναμη της αθηναϊκής δημοκρατίας είναι η θαλασσοκρατία, η οποία εξασφαλίζει την υποταγή των συμμάχων, την άμυνα της πόλεως και το εμπόριο, δηλαδή την οικονομική αυτάρκεια. Η θαλασσοκρατία υποδούλωνε οικονομικώς στον δήμο όλους τους παραγωγούς της χώρας καθιστώντας αδύνατο να κινηθούν χωρίς την εύνοια των Αθηνών.²⁸

Για τους ολιγαρχικούς θαλασσοκρατορία και δημοκρατία ήταν τόσο αλληλένδετα, ώστε δεν μπορεί να νοηθεί το ένα χωρίς το άλλο. Για να καταργηθεί η θαλασσοκρατορία, έπρεπε πρώτα να καταλυθεί η κυριαρχία των ασθενέστερων τάξεων στην πολιτική ζωή της Αθήνας, που κλόνιζε τις αξίες και τα ήθη των αριστοκρατών. Γιατί απέναντι στον ευπατρίδη, τον γαιοκτήμονα, τον εισοδηματία που ανήκε στις πλουσιότερες τάξεις, δηλαδή στους 500μέδιμνους, τους 300μέδιμνους και τους ιππείς, τάξεις δεμένες με τη γη και αναθρεμμένες στις παραδοσιακές αξίες των αριστοκρατών, που θέλανε να κρατάνε γι'αυτούς το προνόμιο της πολιτικής εξουσίας αντιπαρατίθεται ο ναύτης, ο ναύκληρος, ο πλοίαρχος, άνθρωποι που ανήκαν

---

²⁴Gray (2011) σελ.103-104

²⁵Κωνσταντινόπουλος (1989) σελ.65

²⁶Gray (2011) σελ.104

²⁷Κωνσταντινόπουλος (1989) σελ. 64

²⁸Γκίκα (1975) σελ. 66-67

κατά κανόνα στην τελευταία τάξη και ήταν αποξενωμένοι από κάθε έννοια αριστοκρατικής ηθικής.²⁹

Προς τους ευπατρίδες και τους πλούσιους είναι αυστηροί, αναθέτοντας σε αυτούς όλες τις δαπανηρές και άνευ υλικού κέρδους υπηρεσίες, ενώ αυτοί επιδιώκουν εξασφαλίζοντας σε αυτούς τον άρτο του οίκου τους και επιπλέον ευμάρεια. Κύριοι κατά το πλείστον και της δικαιοσύνης, ενδιαφερόμενοι όχι τόσο για το δίκαιο, όσο για το δικό τους συμφέρον. Ο δήμος προτιμά την εύνοια του αμαθούς και πονηρού ανθρώπου του λαού, παρά την αρετή και τη σοφία του χρηστού αλλά εμπαθή προς τον αριστοκρατικό λαό. Χωρίς να εξασφαλίζει με αυτό τον τρόπο την άριστη κατάσταση της πολιτείας καθώς μέσα από αυτή τη πολιτική προέρχεται η κακονομία.³⁰

Η άρνηση των πολλών να υποταχθούν στον «αρίστους» υπό καθεστώς ευνομίας αποτελεί την αιτία για την τόσο επιεική συμπεριφορά τους έναντι αληθινών δούλων όπως και άλλων που δεν φέρουν το προνόμιο του Αθηναίου πολίτη.³¹ Διαπιστώνουμε στους παραγράφους I 10-11 πως η παροχή ισονομίας στους μετοίκους και τους δούλους ρυθμίζεται με καθαρά πολιτικά κριτήρια. Για τους ολιγαρχικούς δηλαδή τα κίνητρα αυτής της ισονομίας δεν είναι ανθρωπιστικά αλλά πολιτικά, αφού η πολιτική της ναυτικής ηγεμονίας απαιτεί πληρώματα που θα κινήσουν τα πλοία. Η απελευθέρωση τους γίνεται εύκολα γιατί αποτελεί πηγή εσόδων για τους αφέντες τους. Ακόμα και οι μέτοικοι μπαίνουν στον ίδιο παρανομαστή με τους δούλους.

Παρόλα αυτά οι δούλοι είχαν δικαιώματα και μπορούσαν κάθε στιγμή να καταγγείλουν την αυθαιρεσία των αφεντάδων τους. Αυτό βέβαια ενοχλούσε τους κύκλους αυτούς που είχαν την αξίωση να αυθαιρετούν χωρίς να δίνουν λογαριασμό σε βάρος των ανθρώπων του λαού, πολύ περισσότερο σε βάρος των δούλων, τους οποίους έβλεπαν μόνο ως αντικείμενα που ανήκαν στην πλήρη δικαιοδοσία τους.³² Το παράδοξο έγκειται στο ότι με τη συμπεριφορά αυτήν καταλήγουν να εξαρτώνται αναφορικά με το προσωπικό τους κέρδος σε τόσο μεγάλο βαθμό από τους ανθρώπους αυτούς που έχουν κατώτερη κοινωνική θέση, ώστε να γίνονται σκλάβοι οι ίδιοι που αρνούνται να υποταχθούν στους καλύτερους τους.

Η επιδίωξη του οφέλους αποτυπώνεται στην απόρριψη της ατομικής εκγύμνασης και του αθλητισμού, δραστηριότητες στις οποίες δεν έχουν τύχη οι πολλοί λόγω φτώχειας και αμάθειας. Αντίθετα παράγουν λειτουργίες που ανατίθενται στους εύπορους πολίτες και εξασφαλίζουν κέρδος καθώς τα μέλη του δήμου συμμετέχουν σε αυτές επί πληρωμή.

---

²⁹Κωνσταντινόπουλος (1989) σελ. 65

³⁰Γκίκα (1975) σελ.67

³¹Gray (2011) σελ.104

³²Κωνσταντινόπουλος (1989) σελ. 67

Τα κέρδη του δήμου από τη σύμπραξη του με τις συμμαχικές πόλεις συγκροτούν στη συνέχεια το αντικείμενο της πραγμάτευσης (I 14-20).³³ Οι διαμάχες των δημοκρατών και των πλουσίων συνεχίστηκαν κι εκεί με αμείωτη ένταση, αφού οι ολιγαρχικοί της Αθήνας υποστήριζαν με κάθε τρόπο τους ομοϊδεάτες τους στις συμμαχικές πόλεις και οι δημοκρατικοί τη δημοκρατική μερίδα των ίδιων πόλεων. Έτσι η Αθήνα γινόταν τόπος επίλυσης των διαφορών που είχαν ανακύψει ανάμεσα στις δημοκρατικές και ολιγαρχικές μερίδες.

Οι φτωχότεροι πολίτες της Αθήνας έβλεπαν τους συμμάχους, όπως άλλωστε και η επίσημη πολιτική του Περικλή, ως πηγή άντλησης κερδών και πλούτου, από την οποία συντηρούταν η ναυτική ηγεμονία σύμφωνα με την παραδοχή του ίδιου του πρωτεργάτη τους Περικλή. Κάθε πολιτική αντιπαράθεση επομένως κατά του Περικλή και της πολιτικής του υποχρεωτικά περνά μέσα από τις σχέσεις με τους συμμάχους, και οι ολιγαρχικοί κύκλοι δεν έχαναν ευκαιρία να τονίζουν την καταπίεση και το διασυρμό των συμμάχων από τον αθηναϊκό δήμο.

Για τους ολιγαρχικούς λοιπόν, οι σχέσεις της πόλης τους με τους συμμάχους ήταν δομημένες πάνω στην κυριαρχία και όχι την ισοτιμία, πάνω στην εκμετάλλευση και την καταπίεση των καλύτερων πολιτών από τους κακούς, οι οποίοι μισούν τους πλούσιους και ευγενείς, γιατί ξέρουν πως αν αυτοί επικρατήσουν θα καταλυθεί η κυριαρχία των πονηρών και ανάξιων. Γι' αυτό και εξορίζουν τους καλούς και τους δημεύουν την περιουσία ή τους σκοτώνουν. Κι εκτός από αυτά τους ταπεινώνουν με το να τους αναγκάζουν να εκδικάζουν τις διαφορές τους στα αθηναϊκά λαϊκά δικαστήρια.³⁴

Αναγκασμένοι να λύνουν τις πολιτικές και ιδιωτικές τους διαφορές ενώπιον του δήμου οι σύμμαχοι είναι υποτελείς και στενά συνδεδεμένοι προς τον δήμο, αναγκαζόμενοι να καλλιεργούν και να ενισχύουν τις δημοκρατικές τους ιδέες. Από πολιτικής δημοκρατικής σκοπιμότητας οι δημοτικοί συγκέντρωσαν στα χέρια τους, την διοίκηση των συμμαχικών υποθέσεων, δημοσίων και ιδιωτικών, αναγκάζοντας τους συμμάχους να προσέρχονται στην Αθήνα και να μην εμπιστεύονται τη διευθέτηση υποθέσεων τους στους στρατηγούς ή άλλους απεσταλμένους.

Από διοικητικής και δικαστικής συγκεντρώσεως περιόριζαν και τις πιθανότητες εσωτερικών στάσεων στις συμμαχικές πόλεις. Πρώτον εξασφαλίζοντας ένα μόνιμο πόρο δημοσίων οικονομικών στον Πειραιά πλεόντων συμμάχων³⁵, αυξάνεται ο καταπλούς στον Πειραιά των συμμαχικών πλοίων που μεταφέρουν τους συμμάχους για τα δικαστήρια, με άμεση συνέπεια την αύξηση των κρατικών εσόδων από τη

---

³³ Gray (2011) σελ. 105

³⁴ Κωνσταντινόπουλος (1989) σελ. 67

³⁵ Γκίκα (1975) σελ. 69

σχετική φορολογία.³⁶ Δεύτερον ιδιωτικά κέρδη για τους κτηματίες ενοικιαστές και την αθηναϊκή αγορά ³⁷όπου βρίσκουν απασχόληση φτωχοί αθηναίοι πολίτες που κινούνται στο κύκλωμα της εξυπηρέτησης των ξένων, δηλαδή ενοικιαστές, μεταφορείς και κήρυκες.

Έτσι οι ασθενέστερες τάξεις καταλάβαιναν στην πράξη την επέκταση του αττικού δικαίου ως τονωτικό μέσο για την οικονομική τους κατάσταση και ήταν φυσικό να υποστηρίζουν το μέτρο αυτό της περικλεικής πολιτικής. Με την ευκαιρία αυτή πρέπει να επισημάνουμε πως όλα τα πολιτικά ή πολιτιστικά μέτρα του Περικλή εξυπηρετούσαν και το στόχο της απασχόλησης του προλεταριάτου της πόλης, ώστε να εξασφαλίζουν με τα οικονομικά τους οφέλη ένθερμη λαϊκή υποστήριξη.³⁸

Μέρος II

1.ε Ψευδοξενοφώντεια Αθηναίων Πολιτεία

Η συμπεριφορά του δήμου έναντι των συμμάχων δίνει τη σκυτάλη στην πραγμάτευση που αφορά στη μέριμνα των πολλών για την ενδυνάμωση της θαλασσοκρατίας, στα εν γένει πλεονεκτήματα της θαλάσσιας δύναμης έναντι της κυριαρχίας στην ξηρά για τον έλεγχο των πόρων της Αθηναϊκής συμμαχίας και στη χρήση της ναυτικής υπεροχής για τον εξαναγκασμό της καταβολής των ενιαύσεων υποχρεώσεων των συμμάχων στα ταμεία των ελληνοταμίων.³⁹

Η κύρια δύναμη των Αθηνών είναι η ναυτιλία και η θαλασσοκρατία του ναυτικού, την οποία εξασφαλίζουν οι λαϊκές τάξεις και οι μέτοικοι νησιώτες. Ως εκ τούτου είναι φυσική η συμμετοχή των δημοτικών σε όλες τις αρχές καθώς και η χορήγηση ορισμένων προνομίων στους μετοίκους. Τις μεγάλες υπεύθυνες υπηρεσίες από τις οποίες είναι δυνατόν να προέλθει αγαθό ή κάτι κακό για τη πόλη, από την ικανότητα ή ανικανότητα τις διαχείρισης των καταστάσεων, τις αποδίδουν στους ευγενείς ή τους πλουσίους. Τις πολλές και προσοδοφόρες υπηρεσίες οι δημοτικοί κρατούν για τον εαυτό τους, καθώς κερδίζουν από αυτό διότι αυτοί πολλαπλασιάζουν το δημοτικό στοιχείο και ενισχύουν με αυτό τον τρόπο τη δημοκρατία.⁴⁰

Τα προτερήματα της ναυτικής δύναμης επιτρέπουν την καταπολέμηση των τοπικών ελλείψεων σε διατροφικά είδη και την απόλαυση ξένων αγαθών και

---

³⁶Κωνσταντινόπουλος (1989) σελ. 69

³⁷Γκίκα (1975) σελ.69

³⁸Κωνσταντινόπουλος (1989) σελ. 69-70

³⁹Gray (2011) σελ.106

⁴⁰Γκίκα (1975) σελ.68

επίσημης πολυτέλειας. Η πρόσβαση στις διεθνείς αγορές και ιδίως σε ύλες αναγκαίες για τη ναυπηγική είναι ένα περαιτέρω πλεονέκτημα που απορρέει από την επικράτηση της Αθήνας στη θάλασσα.⁴¹

Η αθηναϊκή ηγεμονία δεν περιοριζόταν μόνο στα νησιά του Αιγαίου αλλά επέκτεινε την παρουσία της: α) στη Σικελία και Κ.Ιταλία, όπου ο Περικλής έκλεισε συνθήκη με το Ρήγιο και τους Λεοντίους ως αντιστάθμισμα για τις Συρακούσες. β) στη Μαύρη θάλασσα, στις παράλιες πόλεις της οποίας έκανε εκστρατεία ο Περικλής (436/5) και γ) στη Θράκη, όπου οι Αθηναίοι ίδρυσαν νέες αποικίες όπως στην Αμφίπολη (437/6). Έτσι ο Αθηναϊκός στόλος έλεγχε όλα τα περάσματα του Ελλησπόντου και του Βοσπόρου και διασφάλιζε την απρόσκοπτη διεξαγωγή του εμπορίου προς και από τις παράλιες πόλεις της Μαύρης Θάλασσας, καθώς και τη μεταφορά ξυλείας από τη Θράκη και τη Μακεδονία, που ήταν απαραίτητα για τη ναυπήγηση στόλου.⁴²

Το έργο στη συνέχεια μεταβαίνει στο θέμα των συνθηκών και συμφωνιών με ανταλλαγή των όρκων που συνάπτουν οι πολλοί. Ακολουθεί η αναφορά στους περιορισμούς που επιβάλλονταν στους κωμικούς ποιητές.⁴³ Η κωμωδία δεν αναφερόταν στα χρόνια του Αριστοφάνη, εν αντιθέσει με τα λεγόμενα του συγγραφέως, δριμύτατα διακωμωδούσαν στο σύνολο το δήμο, την εκκλησία του δήμου και όλους τους ηλιαστές.⁴⁴

Το σημείο σύνδεσης των δύο αυτών μη σχετικών θεμάτων έγκειται στην αποδέσμευση του δήμου από την υπαιτιότητα της μη τήρησης δημοκρατικών συνθηκών με την επίκληση της παραπλάνησης του από τους εκάστοτε εισηγητές των συνθηκών στη συνέλευση και με την επανάληψη της σχετικής ψηφοφορίας, πρακτική για τη μετάθεση ευθυνών που αντιστοιχεί στο πως κατορθώνουν να διαφεύγουν από την κριτική των κωμωδιογράφων στρέφοντας τα βέλη της κριτικής σε εύπορους Αθηναίους.

Ακολουθεί ανάλυση τεσσάρων πολιτικών τάσεων: από τη μια, η φυσική κλίση των πολλών προς τη δημοκρατία, από την άλλη τα διαφορετικά πολιτικά συστήματα που ευνοούν οι αντίπαλοι του δήμου, καθώς επίσης η υπογράμμιση της παραδοξότητας που χαρακτηρίζει την πολιτική στάση εκείνων οι οποίοι αντίθετα προς τα κοινωνικά τους συμφέροντα προκρίνουν συστήματα διακυβέρνησης ξένα προς καταβολές τους.⁴⁵

---

⁴¹Gray (2011) σελ. 107

⁴²Κωνσταντινόπουλος (1989) σελ.33

⁴³Gray (2011) σελ.107

⁴⁴Γκίκα (1975) σελ. 66

⁴⁵Gray (2011) σελ. 107-108

1.στ Ψευδοξενοφώντεια Αθηναίων Πολιτεία Μέρος ΙΙΙ

Στο τρίτο και καταλυτικό μέρος γίνεται αναφορά στο λατρευτικό πρόγραμμα και τις επιπτώσεις τους. Στην Αθήνα εορτάζονταν πολλές γιορτές σε ετήσια ή μακροχρονιότερη ή και βραχύτερη βάση χρονικής περιόδου. Αναφορά όμως δεν γίνεται για το μεγάλο μέρος του ημερολογιακού έτους που κάλυπταν αλλά και η ποικιλία αυτών για τους οποίους εορτάζονταν (θεότητες, ήρωες, Παναθήναια, Διονύσια κτλ.). Το σύνολο αυτών των εκδηλώσεων φαίνεται ότι είναι κατά πολύ υπέρτερο, σε αριθμό τουλάχιστον από τις υπόλοιπες ελληνικές πόλεις.⁴⁶

Ο λόγος που οι ολιγαρχικοί περιλάμβαναν στην αυστηρή αντιδημοκρατική τους κριτική και τις γιορτές, είναι ότι κι αυτές αποτελούσαν μέρος του περικλειικού προγράμματος.⁴⁷ Οι δημόσιες εορτές δεν αντιμετωπίζονται πλέον ως εκφάνσεις της επιθυμίας του δήμου να εορτάζει δίχως κόστος αλλά με βάση του ότι επιφέρουν μείωση στον ετήσιο αριθμό των ημερών της λειτουργίας των οργάνων.⁴⁸ Η θεσμοποίηση ενός τέτοιου εορταστικού προγράμματος πρόσφερε βέβαια στο λαό την ευκαιρία να απολαύσει τις μικρές απολαύσεις που μόνο οι πλούσιοι γεύονταν.

Αυτό ακριβώς ενοχλούσε τους ολιγαρχικούς, οι οποίοι ήθελαν να εξασφαλίσουν για την τάξη τους κάθε δυνατό προνόμιο και έβλεπαν με δυσαρέσκεια κάθε φιλολαϊκό μέτρο, όπως αποδυτήρια και λουτρά για τις φτωχότερες τάξεις. Τις συχνές γιορτές που γίνονταν στην Αθήνα, οι ολιγαρχικοί τις θεωρούσαν αιτία για τη δυσκινησία των κρατικών υποθέσεων. Στην πραγματικότητα όμως χρησιμοποιούσαν τις δυσμενείς επιπτώσεις των γιορτών στην εξέλιξη των εκκρεμών διοικητικών και δικαστικών υποθέσεων ως προπέτασμα καπνού για να πλήξουν την ουσία του περικλειικού πολιτεύματος, την πλήρη δηλαδή συμμετοχή του λαού στα πολιτικά και λατρευτικά δρώμενα.⁴⁹

Το καταληκτήριο τμήμα του έργου αφιερώνεται στη σκιαγράφηση των ατελειώτων σε αριθμό διοικητικών θεσμίσεων που καλούνται να διαφυλάξουν τα «αγαθά» της δημοκρατίας. Στο τέλος της Αθηναίων Πολιτείας προβάλλεται το συμπέρασμα ότι ο δήμος δεν απειλείται από τους άτιμους του (3.12-13), μια απόλυτα αναμενόμενη κατάληξη σε ένα έργο που αναλώθηκε στο ζήτημα της επίτευξης της ασφάλειας του δήμου.⁵⁰

---

⁴⁶Βλ. Ξενοφών ΙΙΙ.2

⁴⁷Κωνσταντινόπουλος (1989) σελ. 70

⁴⁸Gray (2011) σελ. 351

⁴⁹Κωνσταντινόπουλος (1989) σελ. 71

⁵⁰Gray (2011) σελ. 108

Μέρος Δεύτερο

Κεφάλαιο Πρώτο

2.α Βίος Θουκυδίδη

Ο Θουκυδίδης μιλάει για τον εαυτό του σε τέσσερα σημεία στην *Ιστορία*: πρώτα στην αρχή, για να πει ότι καταπιάστηκε με το έργο του όταν ξέσπασε ο πόλεμος και να εξηγήσει γιατί το έκανε, ύστερα κατά τη περιγραφή του λοιμού, για να πει ότι προσβλήθηκε και ο ίδιος. Το τρίτο χωρίο, που το συναντούμε στην εξιστόρηση της εκστρατείας στη Θράκη στο τέλος του καλοκαιριού και το φθινόπωρο του 424, είναι πιο αποκαλυπτικό. Αφού δηλώσει ότι ήταν ένας από τους δέκα Αθηναίους στρατηγούς εκείνου του έτους, περιγράφει πως, όπως φαίνεται όχι εξαιτίας κανενός σφάλματος δικού του αλλά επειδή είχε μόνο επτά πλοία στη διάθεση του, απέτυχε να ανακούφιση τη σημαντική εμπορική πόλη της Αμφίπολης, που πολιορκούσε τότε ο Σπαρτιάτης Βρασίδας.

Στο χωρίο αυτό προσθέτει δύο σημαντικές πληροφορίες:⁵¹ ο Θουκυδίδης συστήνει τον εαυτό του από την πόλη της Αθήνας και όχι από το δήμο του Αλίμου, παρόλο που αποτελούσε μέρος του ονόματος του. Αλλά όταν περιγράφει τον εαυτό του και τις πράξεις του ως ιστορικός στο βιβλίο του νι (ΙΟ4. 4) ο Θουκυδίδης αποκαλεί τον εαυτό του *Θουκυδίδης Ολόρου*. Ο Όλορος ήταν βασιλικό όνομα από την Θράκη, κάτι το οποίο μας βοηθάει να κατανοήσουμε τα οικονομικά ενδιαφέροντα του Θουκυδίδη στη περιοχή της Θράκης.⁵²

Ο Θουκυδίδης είχε χρυσωρυχεία ιδιότητα στο όρος Παγγαίο, κληρονομιά από τον πατέρα του ή προίκα από τη γυναίκα του. Κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου εξορίστηκε από την πατρίδα του επειδή δεν μπόρεσε μαζί με τον δεύτερο Αθηναίο στρατηγό Ευκλή να διασώσει την Αμφίπολη ως στρατηγός μοίρας του ναυτικού της πατρίδας του. Ο Λακεδαιμόνιος στρατηγός Βρασίδας τους νίκησε και κατέλαβε την Αμφίπολη, που για τη θέση της ήταν σημαντικής στρατιωτικής σημασίας.⁵³

Ο Θουκυδίδης προσδιορίζει τη διάρκεια της εξορίας του σε είκοσι ακριβώς χρόνια, δηλαδή από το 424 ως το 404, πράγμα που υποδηλώνει ότι επέστρεψε στην Αθήνα με την εκπνοή της, που συνέπιπτε με το τέλος του πολέμου. Με την ιδιότητα του εξόριστου, πραγματοποίησε ταξίδια στη Μακεδονία και στη Πελοπόννησο. Μετά την πτώση των Τριάκοντα Τυράννων επιστρέφει στην Αθήνα, όμως σύντομα αναχωρεί και πάλι απογοητευμένος για τη Σκαπτή Ύλη, όπου συνεχίζει το συγγραφικό του έργο το οποίο διακόπτεται κάτω από ανεξακρίβωτες συνθήκες, ο

---

⁵¹Finley (2004) σελ.20

⁵²Hornblower (1991) σελ.4-5

⁵³Μπάρμπας (2002) σελ. 9

θάνατος του.⁵⁴ Πάντως ως προς τη χρονολογία του θανάτου του οι μελετητές διχογνωμούν. Η ιστορία του σταματάει ημιτελής το καλοκαίρι του 411, με αποτέλεσμα να γίνεται λόγος ότι γεννήθηκε περίπου το 460 και πέθανε γύρω στα 400.⁵⁵

Η εξιστόρηση του, που καλύπτει την εξέλιξη των γεγονότων από το 431 ως το 411, διακόπτεται στο μέσον μιας ανολοκλήρωτης παραγράφου, ενώ τη συνέχιση της, από το 411 έως την ολοκλήρωση του πολέμου το 404, επωμίζεται ο Ξενοφών με τα *Ελληνικά*. Ωστόσο υπάρχει ένα στοιχείο, το οποίο καθιστά την εξιστόρηση του Θουκυδίδη μοναδική: Ο Πελοποννησιακός πόλεμος έλαβε χώρα την ίδια περίοδο που διανοητές όπως ο Ιπποκράτης ανέπτυσαν τις αρχές της επιστημονικής τους μεθόδου. Ο Ιπποκράτης, χρησιμοποίησε μια διαδικασία δύο σταδίων. Προκειμένου να καθορίσει τις ασθένειες.

Σε μια πρώτη φάση εξέταζε διεξοδικά τα συμπτώματα της ασθένειας και στη συνέχεια βάσει των ομοιοτήτων που παρουσίαζαν οι παρατηρήσεις του τις ομαδοποιούσε και τις απέδιδε σε μια συγκεκριμένη ασθένεια. Ο Θουκυδίδης χρησιμοποιεί την ίδια ακριβώς μέθοδο για να αναλύσει την περίπτωση του λοιμού που ενέσκηψε στην Αττική αλλά δεν περιορίζεται σε αυτό καθώς «ακολουθεί μια παρόμοια προσέγγιση για να περιγράψει τα αμιγώς στρατηγικά γεγονότα».⁵⁶

Ο Θουκυδίδης έζησε από κοντά και τις δύο εποχές της δημοκρατίας ως τη θανατερή πτώση της. Ο Ξενοφών έμελλε να συνεχίσει με την «*Πολιτεία*» του το έργο του μεγάλου ιστορικού. Η καταστροφή των Αθηναίων το 404 π.Χ στη Σικελία ήταν τραγική. Συγχρόνως όμως έσβηνε το φως του μεγαλείου της Αθήνας, που την επαινούσε ο Θουκυδίδης, όταν έπρεπε, αλλά και την καυτηρίαζε όταν επιβαλλόταν. Η αρετή της ειλικρίνειας και αντικειμενικότητας δεν το απέλειπε ποτέ. Αυτός πορευόταν με στόχο το ορθό.⁵⁷

Το ότι μπόρεσε όπως φαίνεται να υπερβεί τη σωστή δράση της τάξης και της οικογένειας, να γίνει θαυμαστής του Περικλή να συλλάβει τη σημασία της δημοκρατικής και ιμπεριαλιστικής του πολιτικής, λέει πολλά όχι μόνο για την αντικειμενική διάθεση με την οποία ανάλαβε την *Ιστορία* του αλλά και για τη βαθιά εντύπωση που του άφησε ο μεγαλύτερος πολιτικός της Αθήνας.⁵⁸ Στόχευε στη συγγραφή ενός βιβλίου που θα ήταν χρήσιμο στο «*διηνεκές*», καθώς θα υπηρετούσε το «*αληθές*», το «*καλόν*», και το «*δίκαιον*».⁵⁹

---

⁵⁴Kane (2013) σελ. 32

⁵⁵Rusten (1989) σελ. 1

⁵⁶Kane (2013) σελ. 32

⁵⁷Μπάρμπας (2002) σελ. 16

⁵⁸Finley (2004) σελ.42

⁵⁹Μπάρμπας (2002) σελ. 16

2.β Ο Θουκυδίδης ως συγγραφέας

Η γλώσσα της ιστορίας του Θουκυδίδη είναι αυτή που παρουσιάζει στον αναγνώστη την πιο ζωντανή νοερή παρουσία του συγγραφέα της. Αποκαλύπτει για παράδειγμα, ότι επιμένει στην εξέταση συναισθημάτων, σκέψεων και πράξεων όσο το δυνατόν γίνεται ώστε να κρατήσει την απόσταση από τα άτομα που εμπλέκονται σε αυτή. Δημιουργεί λεπτομερή (και μερικές φορές χωρίς να πείθει) πρότυπα παράλληλων ιδεών και απορρίπτει κάθε μορφή έκφρασης που είναι εύκολη ή κοινή. Η Αθήνα στα τέλη του 5ου αιώνα αποτελούσε ένα “θερμοκήπιο” γλωσσικής καινοτομίας, παρόλο που είχε στοιχεία από τον Αντιφών και το Γοργία, ξεκινώντας από τα δικά τους πειράματα, ο Θουκυδίδης δημιούργησε μόνος του το δικό του προσωπικό στυλ το οποίο θα ταίριαζε με τον τρόπο που ήθελε να παρουσιάσει την ιστορία του.⁶⁰

Ο Θουκυδίδης μέσα από τη συγγραφή βιώνει την σοφιστική σκέψη της εποχής που φέρνει μια αύρα ρεαλισμού. Ιδιαίτερα αισθητή γίνεται στις δημηγορίες. Ακόμη και η εμπειρία που είχε ως εξόριστος συνέβαλε στη δημιουργία ενός προσωπικού ύφους.⁶¹

Τα βασικά χαρακτηριστικά του είναι η αφαιρετικότητα, ο πυκνός λόγος και η ποικιλία.⁶² Ο Θουκυδίδης αποτελεί τι πρότυπο του αντιθετικού ύφους.⁶³ Το βασικό χαρακτηριστικό του όπως προσδίδει και η ίδια η λέξη είναι η αντίθεση: στις λέξεις, τις προτάσεις, τα νοήματα.⁶⁴ Αποτέλεσμα αυτού του τρόπου είναι οι πολλές φορές ένα δυσνόητο, άκαμπτο ύφος που αντιπαραβάλλει παρά υποτάσσει τις ιδέες τη μία στην άλλη. Όλα αυτά μας χαρίζουν μια σαφήνεια αλλά καμία φορά γίνεται υπερβολική χρήση λεπτομερειών. Οι λεπτομερείς αναφέρονται συχνά ως στοιχείο αρχαϊσμού.⁶⁵

Ακόμα παρατηρείται μεγάλη χρήση μετοχικών φράσεων στη προσπάθεια του να πυκνώσει μεγάλες νοηματικές ενότητες.⁶⁶ Ένα ακόμη στοιχείο που αναφέρθηκε και παραπάνω είναι η αφαιρετικότητα. Στις δημηγορίες τη συναντάμε πιο εύκολα. Κάτι που δανείστηκε από τη ποίηση αφού έτσι μπορούσε να πείσει πιο εύκολα. Χρησιμοποιούσε, με άλλα λόγια, στη θέση ουσιαστικών, ρηματικά επίθετα.⁶⁷

---

⁶⁰Rusten (1989) σελ. 21

⁶¹Finley (2010) σελ. 254,255,289

⁶²Κωνσταντινόπουλος-Πανομήτρος (2010) σελ 95

⁶³Finley (2010) σελ.289

⁶⁴Κωνσταντινόπουλος (2013) σελ.132

⁶⁵Finley (2010) σελ.267,289

⁶⁶Κωνσταντινόπουλος-Πανομήτρος (2010) σελ100

⁶⁷Κωνσταντινόπουλος (2013) σελ.133

Το πιο σημαντικό και αποκλειστικό του γνώρισμα είναι η *varitatio*, η μεταβολή ή η ποικιλία. Με τον όρο αυτό εννοούμε την σύνδεση γραμματικά ανόμοιων όρων αλλά συντακτικά ισοδύναμων. Άρα βασική της λειτουργία είναι να προσδώσει έμφαση στο νόημα, να τονίσει τις ιδέες του συγγραφέα. Η υπερβολή στην αυτονομία των μελών μιας περιόδου προκαλεί ανωμαλίες στη σύνταξη.⁶⁸

Στα μέρη όπου ο ιστορικός θέλει να μας παραδώσει πληροφορίες που έχουν να κάνουν με το γεωγραφικό χώρο ή με στρατιωτικό περιεχόμενο χρησιμοποιεί το παρατακτικό λιτό ύφος, έχουμε επομένως μακροσκελείς προτάσεις.⁶⁹ Όσο για τη γλώσσα που χρησιμοποιεί είναι η αρχαία αττική διάλεκτος με μερικές προθέσεις, η οποία το 403 έπαυσε να είναι η επίσημη γλώσσα της Αθήνας.⁷⁰

Αυτή του η επιμονή με το παρελθόν εκφράζει τη σοβαρότητα με την οποία χειρίστηκε το ιστορικό του έργο. Επίσης μερικές ποιητικές λέξεις παραμένουν ως απότοκος της προηγούμενης περιόδου αφού ο πεζός λόγος ήταν ακόμα στην αρχή του.⁷¹

Αντιθέτως με το πως συντάχθηκε και δημοσιεύθηκε ο Πελοποννησιακός Πόλεμος του Θουκυδίδη, έδινε μια αίσθηση, ότι όχι λιγότερο από τρεις ιστορικούς έγραψαν έργα τα οποία μπορούν να θεωρηθούν ως συνέχεια του Πελοποννησιακού πολέμου και χωρίς να αναφερθούμε ονομαστικά,⁷² ο Πλάτωνας φαίνεται να ήταν οικείος προς το έργο του Θουκυδίδη. Το ενδιαφέρον για το έργο του Θουκυδίδη συνέχισε να υπάρχει, λογοτεχνική ερευνητές όπως ο Δίδυμος, αττικοί ρήτορες όπως ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς, ιστορικοί όπως ο Αππιανός ο Αλεξανδρεύς και ο Δίων Κάσσιος, είχαν του λόγους τους ώστε να τον γνωρίζουν αρκετά καλά. Η μεσαιωνική σχολή φαίνεται να έχει ανησυχίες σχετικά με τη ρητορική και το λεξιλόγιο που χρησιμοποιούσε αλλά μελέτες δείχνουν πως ο Θουκυδίδης ήταν θέμα μελέτης και σχολιασμού από τη σχολή της Αλεξάνδρειας ήδη από τον 3ο & 2ο αιώνα.⁷³

2.γ Εισαγωγή στο Επιτάφιο του Περικλή

Το κεντρικό πολιτικό πρόσωπο στον *Επιτάφιο* του Θουκυδίδη είναι ο Περικλής και η αιτία της επιλογής και της κεντρικής θέσης που κατέχει στο έργο αποτελεί το γεγονός ότι οι ενέργειές του καθόρισαν την έναρξη του Πελοποννησιακού πολέμου⁷⁴

⁶⁸Κωνσταντινόπουλος-Πανομήτρος (2010) σελ 106-107,112

⁶⁹Κωνσταντινόπουλος (2013)σελ.134

⁷⁰Finley (2010) σελ. 272

⁷¹Κωνσταντινόπουλος (2013)σελ. 135-137

⁷²βλ. υποσ. 92 Rusten (1989) σελ. 29

⁷³Rusten (1989) σελ.29-30

⁷⁴Θουκυδίδης, 1.140.1.

και επιπλέον, ο τρόπος της στρατηγικής της Αθήνας στον Αρχιδάμειο πόλεμο προσδιορίστηκε από τον Αθηναίο ηγέτη⁷⁵.

Ο Θουκυδίδης ασχολήθηκε και στο πρώτο βιβλίο του με τον Περικλή ως τον στρατηγό της Αθήνας κατά το έτος 455 π.Χ., δηλαδή την περίοδο της Πεντηκονταετίας⁷⁶, αλλά δεν κάνει μνεία στις ενέργειές του. Ασχολείται μαζί του, όταν αναφέρεται στα γεγονότα που αφορούν το διάστημα λίγο πριν την έναρξη του πολέμου και μάλιστα με θριαμβευτικό τρόπο, καθώς τον διακρίνει από τους υπόλοιπους πολιτικούς εξαιρώντας τις ηγετικές του ικανότητες⁷⁷.

Η σπουδαία συμβολή του Περικλή – σύμφωνα με την γνώμη του Θουκυδίδη – κατά την διάρκεια του πολέμου καθίσταται εμφανής από την έκταση και τον αριθμό των δημηγοριών του που αφιερώνει σε αυτόν και το εγκώμιο που πλέκει στην αναφορά για τον θάνατό⁷⁸. Ο Περικλής συμμετείχε πολύ μικρό χρονικό διάστημα στα γεγονότα του Πελοποννησιακού πολέμου, ωστόσο ο ιστορικός θεωρεί ότι η συνεισφορά του είναι μεγάλη και κυρίως η πολιτική του ικανότητα⁷⁹.

Ο Θουκυδίδης, χρησιμοποιώντας πολλαπλά ρητορικά σχήματα και τύπους παρουσιάζει την εντελώς προσωπική του άποψη για την *άριστην πολιτείαν*, ανυψώνοντας σε υπόδειγμα την Αθήνα του χρυσού αιώνα του Περικλή, του οποίου η πολιτική σκέψη βρίσκεται πίσω από την υποδειγματική θουκυδίδεια κατασκευή. Ο ιστορικός έχει επεξεργαστεί πειστικά τις σκέψεις του συσχετίζοντας θέματα πολιτικά, ηθικά, ιατρικά και στη σύνθεση του λόγου έβαλε στο στόμα του Περικλή απόψεις σχετιζόμενες με τη θεωρία της ιδανικής πολιτείας, στοιχείο συνηγορεί υπέρ της θέσης ότι αυτή η δημηγορία σε μεγάλο βαθμό συντέθηκε έξω από τα καθιερωμένα πρότυπα.⁸⁰

Μετά από μια αναφορά για τους προγόνους, ο Περικλής ανακοινώνει ότι θα ασχοληθεί με το Αθηναϊκό σύστημα και τον τρόπο ζωής, και ύστερα θα επιστρέψει στην αναφορά στους νεκρούς. Ο Περικλής υπαινίσσεται μια διάκριση μεταξύ της δημόσιας και ιδιωτικής Αθηναϊκής ζωής, για την οποία αναφέρει ότι δεν θα έπρεπε να έχει διαχωριστεί τόσο πολύ. Από τη μία πλευρά, αυτό δεν είναι επιθυμητό σε σχέση με την άποψη που είχε ο Θουκυδίδης μεταξύ κράτους και ιδιωτών. Με έναν κομψό τρόπο ο ομιλητής περνάει στην αναφορά του στους νεκρούς στο 42.2. Αποτελούν το θέμα στους παραγράφους 42-43, παρόλα αυτά ακόμα και εδώ υπάρχει μια εκτενή

---

⁷⁵ Θουκυδίδης, 1.143.4, 1.144.1.

⁷⁶ Θουκυδίδης, 1.111.2-3, 1.114.3-117.2-3.

⁷⁷ Θουκυδίδης, 1.139.4.

⁷⁸ Θουκυδίδης, 1.140-144, 2.35-46, 2.60-64.

⁷⁹ Θουκυδίδης, 2.65.

⁸⁰ Gaiser (1975) σελ. 102-4

αναφορά στους ζωντανούς, ενώ στη 43 αναφέρεται στους επιζώντες, συμπεριλαμβανομένων των γυναικών καθώς και των ορφανών του πολέμου.⁸¹

Στο προοίμιο του επιταφίου ο ρήτορας κάνει λόγο για την καθιέρωση του εθίμου των Επιτάφιων λόγων και υπογραμμίζει τη δυσκολία που συναντά στην πρόθεση του να καλύψει με λόγια εγκώμιο αντάξιο των έργων των νεκρών. Στην συνέχεια, θα κάνει αναφορά στην καταγωγή των Αθηναίων καθώς και στους προγόνους τους. Τονίζεται εδώ το εγκώμιο της αττικής γης και της αυτοχθονίας των Αθηναίων.⁸²

Ύστερα, θα επαινέσει την πολιτεία και τους τρόπους της. Αρχίζοντας την ανάπτυξη του κυρίως θέματος θέτει την έννοια της πολιτείας και προχωράει αμέσως στη διερεύνηση του περιεχομένου της και στη διασάφηση των γνωρισμάτων της. Στη συνέχεια αρχίζει ο έπαινος των τρόπων. Μέσα σε μια δημοκρατία στην οποία όλοι οι πολίτες απολαμβάνουν ισονομία και ισοπολιτεία η ελευθερία του ατόμου στην ιδιωτική ζωή του είναι από τις βασικότερες αρχές που διέπουν τη λειτουργία τους.

Ακολουθεί ο έπαινος των νεκρών, η μακρηγορία του ρήτορα οφείλεται στην προσπάθεια του να δια φωτίσει τους ακροατές τους για την υπεροχή της πόλης του με απτές αποδείξεις. Οι νεκροί ρίχτηκαν στον θάνατο ανεξάρτητα από την κοινωνική τους θέση και την οικονομική κατάσταση τους και πολέμησαν με απaráμιλλη γενναιότητα και κέρδισαν τον μεταθανάτιο έπαινο.⁸³

Στο σύντομο επίλογο του κεφαλαίου 46, ο ρήτορας κλείνει το λόγο με ένα σχήμα κύκλου, αφού τονίζει ότι οι νεκροί τιμήθηκαν σύμφωνα με το έθιμο και με λόγια και με έργα. Η ανατροφή των παιδιών των νεκρών που αναφέρεται εδώ ως μια έμπρακτη απόδοση τιμής σ'αυτούς που θυσιάστηκαν για την πατρίδα, ανήκει στα τυπικά στοιχεία του επιταφίου λόγου αλλά και στα καθιερωμένα μέτρα της πολιτείας. Το γεγονός ότι αυτά τα μέτρα χαρακτηρίζονται «ωφέλιμος στέφανος», προδίδει μια γνήσια περικλεική φράση, αφού είναι γνωστό πως ο μεγάλος πολιτικός συνέδεε πάντα τη θεωρητικολογία με το ρεαλισμό.

Η επόμενη φράση με την οποία συνδέονται οι άριστοι άντρες με τα άθλα της αρετής ανήκει σίγουρα στο Περικλή και αποτελεί ένα σύνθημα του ιδεολογικού εξοπλισμού του. Κι εδώ πρέπει να αναγνωρίσουμε την παιδαγωγική αξία της πολιτείας που διαμορφώνει με τα διάφορα μέτρα της τον πολίτη, σκέψη που είναι γνήσια περικλεική. Η προτροπή του ρήτορα στους παραβρισκόμενους ν' αποχωρήσουν αφού θρηνούσαν τους δικούς τους, είναι τυπικό κλείσιμο ενός επιταφίου λόγου.⁸⁴

---

⁸¹Hornblower (1991) σελ. 295-296

⁸²Καλοκαιρινός (2002) σελ. 6

⁸³Μπάρμπας (2002) σελ. 208 216

⁸⁴Κωνσταντινόπουλος (1989) σελ.126-127

Μέρος Δεύτερο

3.α. Προοίμιο Επιταφίου

Ο «Επιτάφιος» που εξεφώνησε ο Περικλής, «κοσμε» με τιμές «έργω και λόγο» τους νεκρούς Αθηναίους, που είχαν πέσει στις επιχειρήσεις της προηγούμενης χρονιάς, που ήταν το πρώτο έτος του Πελοποννησιακού πολέμου, δηλαδή στις επιχειρήσεις, που έγιναν στον Αστακό, στη Μεγαρίδα και σε κάποια άλλα σημεία απέναντι από την Εύβοια.⁸⁵ Ο Περικλής αφού μνημονεύσει με συντομία τις κατακτήσεις που τη θεμελίωσαν, δηλώνει ότι θα προσπεράσει αυτό το ζήτημα, για να αναφερθεί στις πολιτικές και ηθικές αξίες της Αθήνας. Δεν εξετάζει τόσο την εξωτερική πολιτική παρά μόνο σε δύο αποσπάσματα κι αυτά αφιερώνονται στην αθηναϊκή δύναμη με σκοπό να την εξυμνήσει.⁸⁶

Ο ρήτορας αρχίζει το λόγο του με μια αναφορά στους άλλους ρήτορες που μίλησαν στο παρελθόν από το ίδιο βήμα για να τιμήσουν τους νεκρούς, που είχαν πέσει σε πολεμικές συγκρούσεις για την πατρίδα.⁸⁷ Ξεκινάει με την αντίθεση «Οί μὲν πολλοὶ ...» «εμοὶ δε...». Πάνω στη διπλή αυτή αντίθεση στηρίζεται ο συλλογισμός του κεφαλαίου: αντίθετα από τη γνώμη των πολλών, που μίλησαν σε περασμένα χρόνια, ο Περικλής δυσκολεύεται να πιστέψει, πως για να τιμηθεί το έργο των νεκρών χρειάζεται και ο επιτάφιος λόγος.⁸⁸ Είναι χαρακτηριστικό ότι ο ρήτορας δεν αντιτίθεται σε όλους τους ρήτορες του παρελθόντος, αλλά προς τους περισσότερους : «Οί μὲν πολλοὶ ...» .⁸⁹

Ο πολιτικός τοποθετείτε και εδώ σε αυτή την πατροπαράδοτη τελετή ενάντια στην αξία των λόγων και θεωρεί καλύτερα να δηλώνονται οι τιμές έμπρακτα γι' αυτούς που έμπρακτα απέδειξαν την αρετή τους. Ο δισταγμός του Περικλή για την αξία του λόγου στηρίζεται στο γεγονός ότι οι νεκροί των πολέμων έδειξαν την παλικάριά τους με έργα, με έργα ταιριάζει και να τιμηθούν. Η αντίθεση έργο- λόγος, χαρακτηριστική για τον αρχαίο Έλληνα και ειδικότερα για τον Θουκυδίδη, μας παρουσιάζεται αμέσως στα πρώτα λόγια του επιταφίου.⁹⁰ Η αντίθεση αυτή δεν αφορά πρόσωπα και την τοποθέτηση τους πάνω σε ένα σημαντικό θέμα αλλά κοινωνικές και ιστορικές πραγματικότητες, «λόγου» και «έργου». Στο θουκυδίδεια ιδεώδες, ο λόγος δεν παύει να παίζει βασικό ρόλο στη διαπλοκή των ιστορικών γεγονότων, αλλά βρίσκεται σε αντίθεση προς το έργο, που είναι η

---

⁸⁵Γανώτη (2004) σελ. 12

⁸⁶Romilly (2002) σελ.182

⁸⁷Μπάρμπας (2002) σελ.182

⁸⁸Κακριδής (2008) σελ. 2

⁸⁹Μπάρμπας (2002) σελ. 182

⁹⁰Κακριδής (2008) σελ. 3

συγκεκριμενοποίηση των ιστορικών παραγόντων με την αιτιώδη σχέση τους και την επίδραση τους στους θεωρητικούς και πραγματικούς προσανατολισμούς των ανθρώπων ως φορέων της ιστορικής πράξης.⁹¹

«Καὶ μὴ ἐν ἐνιᾶν δρι πολλῶν ἀρετᾶς...» η αρετή παρουσιάζεται σαν κτήμα του καθενός νεκρού χωριστά όχι σαν μια κοινή ιδιότητα τους και τείνει να δηλώσει τα συγκεκριμένα έργα που έγιναν και όχι την ιδιότητα που τα γέννησε. Στον επιτάφιο λόγο ανατινάζει ο Περικλής τα έργα της ταφής, την πρόθεση, την εκφορά, την τιμητική απόθεση στον Κεραμεικό⁹², της παλλαϊκής συμμετοχής, του δημοσίου πένθους, του θρήνου των οικείων και των ορισμένων γυναικών κλπ. Οι μαχητές έδειξαν με έργα τη γενναιότητα με έργα τους αξίζει να τιμούνται.⁹³ Τα έργα της ταφής έχουν τη δύναμη να κρατήσουν σταθερά υψωμένη τη δόξα των νεκρών εκεί που ο λόγος στο στόμα του αδέξιου ρήτορα μπορεί να την ζημιώσει.⁹⁴

Αξιολογικά το «έργον» ως έκφραση της «αγαθότητας» της παλικαριάς των μαχητών, αίρεται στη σκέψη του ρήτορα ψηλότερα από τον «λόγον», ο οποίος υστερεί ως ανταπόδοση του «έργου» από αυτό. Γι' αυτό και το έργο των πεσόντων ισοσταθμίζεται μόνο με το έργο των ζώντων οι οποίοι καρπώθηκαν τα ευεργετήματα της «αγαθότητας» των νεκρών. Και τέτοιο έργο που επιδοκιμάζει ο ρήτορας είναι αυτό που έχει σχέση με τη συγκεκριμένη απόδοση τιμών κατά το δημόσιο ενταφιασμό των προκείμενων νεκρών του παρόντος πολέμου. Ο λόγος κατά τον Περικλή δεν μπορεί να φτάσει στο ύφος «τας αρετάς» μειονεκτεί από τη φύση του απέναντι τους.⁹⁵

Την τελετή δεν παρακολουθούσαν όχι μόνο οι Αθηναίοι αλλά και ξένοι, η παρουσία των οποίων δικαιολογεί τη διάκριση που κάνει ο Περικλής στο ακροατήριο.⁹⁶ Οι ακροατές λοιπόν χωρίζονται από τον ρήτορα σε δύο κατηγορίες: σ' αυτούς που αναγνωρίζουν τα γεγονότα που εγκωμιάζονται και γι' αυτό διάκεινται ευνοϊκά προς όσα ακούσουν να εκτίθενται από τον ρήτορα και σ' αυτούς που τα αγνοούν και γι' αυτό δεν δείχνουν ευμενή διάθεση προς αυτά.⁹⁷ «ὄ τε γὰρ ξυνειδῶς καὶ εὖνους ἀκροατῆς» ακροατές «ξυνειδότες» είναι όσοι παραβρέθηκαν στα γεγονότα τα έζησαν, όσοι αγωνίστηκαν μαζί με τους αδελφούς τους που έπεσαν στο πεδίο της μάχης, χωρίς να έχει σημασία αν αυτοί ήταν πολλοί ή λίγοι σημασία έχει το νόημα της θυσίας τους. Οι ακροατές αυτοί είναι έτοιμοι να ακούσουν με ικανοποίηση τον ρητορικό λόγο που ζωντανεύει μπροστά τους. Ίσως όμως και αυτοί που έζησαν στην

---

⁹¹Μπάρμπας (2002) σελ. 184-5

⁹²Κακριδής (2008) σελ. 3

⁹³Μπάρμπας (2002) σελ. 185

⁹⁴Κακριδής (2008) σελ. 4

⁹⁵Μπάρμπας (2002) σελ. 185, 187

⁹⁶Κωνσταντινόπουλος (1989) σελ. 73

⁹⁷Μπάρμπας (2002) σελ. 189

πραγματικότητα να μείνουν πλήρως ικανοποιημένοι με όσα θα ακούσουν γιατί ο λόγος δεν μπορεί να αρθεί στο ύψος του έργου. Από τη φύση του ο λόγος υστερεί απέναντι στο έργο. Και έτσι αποδεικνύεται ορθή η γνώμη του ρήτορα: ο επιτάφιος λόγος καλύτερα να λείπει αρκούν οι επικήδειες τιμές.

Η θέση του ρήτορα όμως δυσχεραίνεται ακόμα περισσότερο απέναντι στη δεύτερη κατηγορία των ακροατών του που δεν γνωρίζουν τα γεγονότα : «ὄ τε ἄπειρος...». Σ' αυτούς ανήκουν οι άνδρες που λόγω ηλικίας, συγκυρίας ή άλλων παραγόντων δεν πήραν μέρος , όπως οι «ξυνειδότες» στο πολεμικό έργο στο οποίο έπεσαν οι προκείμενοι νεκροί. Είναι φυσικό σ αυτούς τους ακροατές να περιλάβουμε και τις γυναίκες, μητέρες , αδελφές, αγαπημένες των νεκρών και τα παιδιά τους που έχουν ηλικία τουλάχιστον εφηβική και μπορούν να παρακολουθήσουν τους διαλογισμούς του ρήτορα. Όλοι αυτοί λοιπόν που ζουν με τη φαντασία της αναπαράστασης είναι επόμενο να μην μπορούν να αρθούν στο ύψος της θυσίας των μαχητών. Και τότε δυσκολεύονται να πιστέψουν όσο ακούσουν. Αυτή τη ροπή που ξεκινά από την άγνοια την επιτείνει η φυσική τάση του ανθρώπου να μην πιστεύει, αν ακούει κάτι που ξεπερνά την ανθρώπινη φύση του, αυτό είναι το στοιχείο του φθόνου.⁹⁸

«Φθονεροί» ήταν όλοι αυτοί που ήταν αντίθετοι με τους αγώνες στους οποίους είχε αποδυθεί ο Περικλής για να εδραιώσει την περίοπτη θέση της πόλης ή στην καλύτερη περίπτωση αυτοί που ως υπήκοοι ανήκαν σε πόλεις που δεν μπορούσαν να φτάσουν το μεγαλείο της Αθήνας. Ο διαχωρισμός αυτός του ακροατηρίου προδίδει και την κατεύθυνση προς την οποία θα κινηθεί ο λόγος, θα έχει σαφή αντιολιγαρχικό χαρακτήρα αφού κάθε έπαινος της δραστηριότητας της πόλης που ευχαριστεί τους δημοκράτες, θα αποκαλεί αντίθετα αισθήματα στους ολιγαρχικούς.

Για πρώτη φορά σε επιτάφιο λόγο ο ρήτορας επαινεί τη δράση της πολιτικής παράταξης και διαιρεί τόσο φανερά το ακροατήριο. Ο επιτάφιος του Περικλή δεν αφορά τις πράξεις των νεκρών αλλά την όλη πολιτική της Αθήνας με την οποία αυτή αναδείχτηκε σε πνευματικό, ηγεμονικό και πολιτιστικό κέντρο και η οποί υπήρξε γνήσιο δημιούργημα του. Επομένως μπορούμε να συμπεράνουμε ότι « ο εύνους ή ο ξυνειδής »ακροατής δεν είναι αυτός που γνώρισε από κοντά την πολεμική σύγκρουση του πρώτου χρόνου αλλά αυτός που έζησε συνειδητά, αυτός που συμμετείχε ενεργά στην οικοδόμηση της περίοπτης θέσης της πόλης και αυτός που στήριξε την ηγεμονική πολιτική του Περικλή.⁹⁹

---

⁹⁸Μπάρμπας (2002) σελ. 191

⁹⁹Κωνσταντινόπουλος (1989) σελ.74

3.β. Κεφάλαιο 36

Το ένδοξο παρελθόν της Αθήνας

Η αναφορά στους προγόνους και τις αρετές τους αποτελεί στερεότυπο στοιχείο των επιταφίων που πηγάζει από υποχρέωση και καθήκον. Ο Περικλής εκμεταλλεύεται και αυτό το τυπικό στοιχείο για να φτάσει αβίαστα στο επίτευγμα της πολιτικής του.¹⁰⁰ Η καινοτομία, όμως, είναι ό,τι όχι μόνο εξοφλεί την εγκωμιαστική οφειλή προς τους προγόνους σε ιστορική αξιολόγηση με το να γνωματεύσει απερίφραστα ότι οι πρόγονοι μπορεί να ήταν άξιοι επαίνου, διότι διαφύλαξαν και παρέδωσαν ελεύθερη την Αττική αλλά οι πατέρες ήταν εκείνοι που κατόρθωσαν την ανάπτυξη της πόλης τους σε « άρχην» δηλαδή σε ηγεμονία, να επεκτείνουν το κράτος των Αθηναίων, σε έκταση και δύναμη τόσο ώστε να γίνει η ισχυρότερη οικονομικά και στρατιωτικά δύναμη ολόκληρου του κόσμου.¹⁰¹

Ο έπαινος αναφέρεται στην αυτοχθονία και το φιλελεύθερο φρόνημα τους. Η ιδέα της αυτοχθονίας, κοινός τόπος, αποτελεί δείγμα του ιωνικού φυλετισμού σε συνδυασμό με την αθηναϊκή επιτακτικότητα.¹⁰² Οι Αθηναίοι υπερηφανεύονταν ιδιαίτερα για την αυτοχθονία, αφού η παράδοση τους έφερνε να βγαίνουν από τα σπλάχνα της γης τους πέρα από την ιστορική πραγματικότητα της ιωνικής καταγωγής τους.¹⁰³

Διαχωρίζοντας την γενική έννοια των προγόνων σε δύο κατηγορίες ο Περικλής σε δύο άλλες μερικότερες έννοιες,¹⁰⁴ αυτές των πατέρων και των συγχρόνων τους.¹⁰⁵ Επισημαίνει πως η γενιά των πατέρων τους δικαιούται μια επιπρόσθετη απόδοση τιμής ενός μεγαλύτερου αξιολογικά και ηθικά επαίνου για το ότι αύξησαν και μεγάλωσαν την χώρα και την εξουσιαστική δύναμη της στην έκταση και το βαθμό που την παρέλαβαν οι τωρινοί ζωντανοί διάδοχοι τους. Κλείνοντας τη σύντομη αυτή επαινετική αναδρομή του στο σύνολο των προγόνων, έρχεται και στη παρούσα γενιά των συγχρόνων του δημιουργών της ακόμη μεγαλύτερης και ισχυρότερης πατρίδας¹⁰⁶, ήταν, όταν πια ο Περικλής συμπληρώνει την οργάνωση της ηγεμονίας του και χαρίζει στην πατρίδα του τις πιο λαμπρές ημέρες της δόξας της,¹⁰⁷ όπου και καταλογίζει τη μεγάλη κατάκτηση ότι αυτοί δημιούργησαν το μεγαλύτερο ειρηνικό

---

¹⁰⁰Κωνσταντινόπουλος (1989) σελ. 75

¹⁰¹Καλοκαιρινός (2002) σελ 34

¹⁰²Μωραΐτη (2000) σελ. 74

¹⁰³Μπάρμπας (2002) σελ.197

¹⁰⁴Πετάρκος (2004) σελ. 178

¹⁰⁵Κωνσταντινόπουλος (1989) σελ. 75

¹⁰⁶Πετάρκος (2004) σελ. 178

¹⁰⁷Κακριδής (2008) σελ. 10

οικοδόμημα της πολιτισμικής ποιότητας του πολύ εκτεταμένου εδαφικά και πολύ δυνατού οικονομικά και στρατιωτικά κράτους των Αθηνών.¹⁰⁸

Στη φυσική τάση του ρήτορα για μια χτυπητή και καθαρή αντίθεση ανάμεσα σ' αυτό που δεν θα εξετάσει και σ' αυτό που θα είναι το κύριο περιεχόμενο του λόγου του, δεν είναι παράξενο αν τα δύο θέματα η πολεμική και πνευματική δράση του Αθηναίου παρουσιάζονται μέσα στα ίδια χρονικά πλαίσια, με άλλα λόγια αν τα πολεμικά κατορθώματα περιορίζονται σε εκείνες μόνο τις γενιές που δημιούργησαν τον πολιτισμό. Για τον δρόμο που έφερε την πόλη σε τέτοια ακμή που τον άνοιξαν οι πατέρες και τον συνέχισαν οι σύγχρονοι γι' αυτόν θέλει να μιλήσει ο Περικλής πριν έρθει στον έπαινο των νεκρών.¹⁰⁹

Συντελεστικοί παράγοντες κατά τον Περικλή για τη συγκρότηση, τη διαμόρφωση και την πρόοδο της Αθηναϊκής ηγεμονίας υπήρξαν : α) η « επιτήδευσις », η ενασχόληση των πολιτών, οι γενικές αρχές, οι τρόποι ζωής, τα ιδεώδη που διαμορφώνουν την ιδιωτική και τη δημόσια ζωή, που αποκρυσταλλώνονται σε ιδεολογικό σύστημα, πάνω στο οποίο εδράζεται το κοινωνικοπολιτικό εύρος και βάθος της δομής μιας πολιτείας . 2) η « πολιτεία » το πολιτειακό σύστημα, το είδος της πολιτείας που διέπει τη λειτουργία της δημόσιας ζωής με τους ιδιαίτερους κανόνες και τις μεθόδους διοργάνωσης και διακυβέρνησης της αθηναϊκής πολιτείας¹¹⁰ 3) οι « τρόποι » το πως σκέφτεται και ενεργεί ο άνθρωπος σαν ιδιώτης πιο πολύ στο σπίτι του μέσα ακόμα και σαν τεχνίτης ή σαν επιστήμονας .¹¹¹

Αυτοί οι παράγοντες υπήρξαν κατά τον ρήτορα συντελεστικοί ανάπτυξης και προόδου της αθηναϊκής πολιτείας, που με αγώνες επεξέτεινε την επιβολή της και ολοκλήρωσε τη συγκρότηση της σε βαθμό θαυμαστό.¹¹² Με αυτό τον τρόπο κατόρθωσε ο Περικλής να μπολιάσει στην καθιερωμένη διάρθρωση του είδους τον έπαινο της πολιτικής του. Στόχος του Περικλή ήταν να παρακάμψει τα μυθικά και ιστορικά κατορθώματα της Αθήνας και να προσηλώσει το ενδιαφέρον του ακροατή στα πολιτικά του επιτεύγματα.

---

¹⁰⁸Πετάρκος (2004) σελ. 179

¹⁰⁹Κακριδή (2008) σελ. 10

¹¹⁰Μπάρμπας (2002) σελ. 205

¹¹¹Κακριδή (2008) σελ. 18

¹¹²Μπάρμπας (2002) σελ.205

3.γ Κεφάλαια 37- 41

3.γ.α. Κεφάλαιο 37

Αθηναϊκή Πολιτεία

Αφού ο ρήτορας εγκωμίασε βραχυλογικά την αυτοχθονία των Αθηναίων και την αττική γη σαν μητέρα των νεκρών που επαινούνται έρχεται τώρα σύμφωνα με το καθιερωμένο τυπικό διάγραμμα των επιταφίων η σειρά να εγκωμιαστεί ο δεύτερος από τους κύριους συντελεστές της «αρετής» των νεκρών δηλαδή το πολίτευμα, η πολιτεία. Το φυσικό περιβάλλον δηλαδή η Αττική εξασφαλίζει τη γέννηση. Η ανατροφή όμως και η αγωγή του Αθηναϊκού λαού ήταν σύμφωνα με της αρχαία αντίληψη έργο του πολιτεύματος και των νόμων.¹¹³

Εδώ είναι που σκάει μύτη ο αθηναϊκός ρατσισμός, συνοδός και σύντροφος κάθε ιμπεριαλισμού. Η Αθήνα ήταν το υπόδειγμα των νόμων. Από την Αθήνα έπαιρναν πατρόν για τη νομοθεσία τους και σύμμαχοι και ενάντιοι. Κι αν οι σύμμαχοι δεν το έπαιρναν τους το έστελνε. Αυτό πάει να πει ηγεμονία κάνε ότι κάνω εγώ αλλιώς θα έρθω εγώ να στο κάνω.¹¹⁴ Και αυτό το γνώρισα είναι η πρωτοτυπία του για την οποία υπερηφανεύονταν οι Αθηναίοι, όπως και την αυτοχθονία τους.

Ο Περικλής αποδίδει σε αυτό το κεφάλαιο το πρώτο γνώρισμα της « πολιτείας » του πολιτεύματος που έχουν να υπερηφανεύονται οι Αθηναίοι. Το αθηναϊκό πολίτευμα υψώνεται σε πρότυπο δημοκρατικών κανόνων και πολιτειακών θεσμών για τους άλλους.¹¹⁵ Η αθηναϊκή πολιτεία δεν στηρίζεται στους λίγους παρά στους περισσότερους. Γι' αυτό λέγεται και δημοκρατία.¹¹⁶ Η δημοκρατία δίνει στο κράτος τον δήμο ως κυρίαρχο που άρχει με τους εκπροσώπους του τους «πλείονας» . Σε πλήρη αντίθεση έρχεται και το σύστημα που βασίζεται στους ολίγους , οι οποίοι ξεχωρίζουν για την κοινωνική και οικονομική τους θέση. Και βέβαια το σύστημα αυτό είναι η ολιγαρχία, όπως το σπαρτιάτικο πολίτευμα που περιορίζει τα πολιτικά δικαιώματα στους ολίγους. Η δημοκρατία που έχει κατά νου ο ρήτορας δεν βασίζεται στους « πλείστους» αλλά στους «πλείονας» . Τον ακούμε να κάνει διάκριση σε δύο πολιτεύματα στην δημοκρατία και στην ολιγαρχία.¹¹⁷

Ο Περικλής αποδίδει στη δημοκρατία τρία γνωρίσματα : την ισονομία. Την ισηγορία και την ισοπολιτεία, χωρίς αυτονόητη την ισοκατανομή του πλούτου και εξαρτά άμεσα τη δημοκρατία από το αριστοκρατικό χαρακτηριστικό της αξιοκρατίας, αντιδιαστέλλοντας την έμμεσα με το ολιγαρχικό πολίτευμα της Σπάρτης. Ίσως σ'

---

¹¹³Καλοκαιρινός (2002) σελ.42

¹¹⁴Μοραΐτης (2000) σελ 80 - 82

¹¹⁵Μπάρμπας (2002) σελ. 208

¹¹⁶Κακριδής (2008) σελ. 24

¹¹⁷Μπάρμπας (2002) σελ. 210

αυτό το σημείο ο Θουκυδίδης προβάλλει μια προσωπική του άποψη, την οποία ασπαζόταν ο Περικλής, τη σταδιακά αυξανόμενη αμφισβήτηση από την υποβόσκουσα διαμάχη μεταξύ δήμου και συντηρητικών αριστοκρατών.¹¹⁸ όλοι οι πολίτες πλούσιοι και φτωχοί σύμφωνα με τους νόμους έχουν ίσα πολιτικά δικαιώματα, ισοπολιτεία και τα ίδια δικαιώματα απέναντι στους νόμους, ισονομία. Η ισονομία προχωράει και στη διερεύνηση ενός άλλου γνωρίσματος τους αθηναϊκού πολιτεύματος αυτό της αξιοκρατίας, όπου και είναι βασικό χαρακτηριστικό της ουσίας της αθηναϊκής δημοκρατίας.

Η στάση και η συμπεριφορά του Αθηναίου πολίτη, το προσωπικό ήθος, η εσωτερική διάθεση και η προς τα έξω έκφραση της είναι βασική συμπεριφορά και στάση φιλελεύθερη του κάθε πολίτη.¹¹⁹ Ο κάθε πολίτης έχει το δικαίωμα στην ιδιωτική του ζωή να πράττει ό,τι νομίζει πως θα τον ευχαριστήσει. Εξυπακούεται ότι αυτό δεν σημαίνει την έλλειψη σεβασμού προς τα δικαιώματα των άλλων. Εννοείται μόνο το δικαίωμα του πολίτη να εκλέγει ελεύθερα ο ίδιος τα μέσα και τον τρόπο ψυχαγωγίας του και γενικότερα την ικανοποίηση αισθητικών και ψυχικών αναγκών 9αλλά και η υποχρέωση του να μη βλάπτει με τη συμπεριφορά του τους άλλους.¹²⁰

Απ' την άλλη πλευρά, η ελεύθερη πολιτεία του Αθηναίου ενώ στην ιδιωτική ζωή του δίνει τη δυνατότητα τις ελευθερίας απόψεων, στα δημόσια δεν του δίνει την ασυδοσία αυτή. Υπάρχουν φραγμοί, μα τους φραγμούς αυτούς στον ελεύθερο δεν τους επιβάλλει καμία εξωτερική δύναμη ούτε η πολιτεία μόνο ο εσωτερικός σεβασμός.¹²¹ Εξαίρεται εδώ ο σεβασμός του δημοκρατικού πολίτη προς τους νόμους. Η αποφυγή της παρανομίας εξαιτίας της συνειδητής εσωτερικής κατάφασης στους νόμους και τους άρχοντες και μάλιστα τους άγραφους νόμους που η τήρηση τους υπαγορεύεται μόνο από την ηθική συνείδηση και όχι από τον καταναγκασμό της ποινής, συνιστά θεμελιώδες γνώρισμα της αυτόνομης αγαθής προσωπικότητας.¹²²

Ο σεβασμός απέναντι στον νόμο συνδέεται βέβαια με την ελεύθερη πολιτεία του Αθηναίου πολίτη και εμφανίζεται ως αποτέλεσμα της σε αντίθεση με τον ολιγαρχικό τρόπο ζωής των Σπαρτιατών, στους οποίους η αυστηρότητα του νόμου ήταν το μόνο στοιχείο αποφυγής παρανομιών. Οι άγραφοι νόμοι που επικαλείται ο Περικλής δεν αντιτίθενται στην εξουσία της πόλης αλλά αντίθετα συμβαδίζουν με τους άρχοντες της πόλης καθώς και με τους θετούς νόμους. Επιπροσθέτως οι άγραφοι νόμοι στον Περικλή δεν είναι διαποτισμένοι με καμία έννοια θρησκευτικότητας, αλλά

---

¹¹⁸Finley (2006) σελ 306 - 8

¹¹⁹Πετάρκος (2004) σελ. 242

¹²⁰Μπάρμπας (2002) σελ. 219

¹²¹Κακριδής (2008) σελ. 33

¹²²Καλοκαιρινός (2002) σελ. 46

αποτελούν έκφραση ενός ανθρώπινου εθίμου που η μη τήρηση του φέρνει απλά «αισχύνην ομολογουμένην ». ¹²³

3.γ.β. Κεφάλαιο 38

Έπαινος των Τρόπων

Στην παράγραφο αυτή ουσιαστικά προβάλλεται ένα πράγμα το ευ ζην των Αθηναίων, που από τη μια εκφράζεται με την κοινωνική εικόνα της ζωής στην πόλη και από την άλλη με την άνεση της ιδιωτικής ζωής στη μεγαλούπολη του αρχαίου κόσμου. ¹²⁴ Ο Περικλής παραθέτει συνοπτικά αλλά αδρά τα επιτεύγματα της πολιτικής του σε τρία πεδία : α) στις πολιτιστικές οργανώσεις, β) στην άνετη διαβίωση των Αθηναίων και γ) στην αφθονία των προϊόντων που εισέρρεαν στην αθηναϊκή αγορά. ¹²⁵

Τη χαρά και το ξεκούρασμα του τα δίνουν πρώτα οι μεγάλες γιορτές που βαστούσαν η μια μετά την άλλη και για την οποία φροντίζει η πολιτεία. ¹²⁶ Οι ποικίλοι αγώνες που τελούνταν στις μεγάλες γιορτές και οι δημόσιες θυσίες που γίνονταν σε όλη τη διάρκεια του έτους με επισημότητα συντελούν στην απαλλαγή του σώματος και της ψυχής από τον καθημερινό μόχθο και από την ένταση για την προκοπή και τη διάκριση σε όλους τους τομείς του ατόμου και της πολιτικής κοινότητας. Ο Περικλής δεν αναφέρεται στην θρησκευτική σημασία των γιορτών αλλά μόνο στο ψυχαγωγικό μέρος που χάριζε η τελετουργία τους. Η Αθηναϊκή ζωή έφτανε στην τελειότητα με το συνδυασμό της προσπάθειας και της ανάπαυλας. ¹²⁷

Σύμφωνα με τα πιο πάνω λοιπόν πάμπολλες εορτές και θυσίες λειτουργούσαν κοινωνικά στην αρχαία Αθήνα σαν ξανάσασμα στο πνεύμα του πολίτη. Χωριστά απ' αυτό το πολύ κομψά συγυρισμένο σπίτι του κάθε Αθηναίου του χάριζε μια διαρκή χαρμονή, ήταν μια αστείρευτη πηγή καθημερινής ψυχικής τέρψης που διώχνει μακριά από τη ζωή το λυπηρό, τη μελαγχολία και τη στεναχώρια. ¹²⁸ Φυσικά αυτό δεν είναι μοναδικό προνόμιο των Αθηναίων. Είναι φυσικό δώρο της οικογένειας που δημιούργησε ο άνθρωπος κινούμενος από τη φύση του μέσα στο χρόνο. Αν λάβουμε υπόψη μας ότι στη σκέψη του ρήτορα λανθάνει συχνά ο τρόπος ζωής των Σπαρτιατών με την αναγκαστική απόσπαση των παιδιών από νωρίς ακόμη από το οικογενειακό περιβάλλον, τότε αντιλαμβανόμαστε ότι αυτή η ιδιαιτερότητα της οικογενειακής ζωής των Αθηναίων ήταν λόγος για την υπερηφάνεια από μέρους του ρήτορα. ¹²⁹

¹²³Κωνσταντινόπουλος (1989) σελ. 90

¹²⁴Μοραΐτης (2000) σελ. 95

¹²⁵Κωνσταντινόπουλος (1989) σελ. 91

¹²⁶Κακριδής (2008) σελ. 35

¹²⁷Μπάρμπας (2002) σελ. 228

¹²⁸Καλοκαιρινός (2002) σελ. 57

¹²⁹Μπάρμπας (2002) σελ. 228

Ως την πιο χαρακτηριστική διάσταση της καθημερινής ποιότητας της υλικής ζωής και της όλης διαβίωσης των Αθηναίων ο Περικλής διάλεξε να προβάλλει το γεγονός ότι η μεγάλη καταναλωτική αγορά της Αθήνας πρόσφερε στους κατοίκους της όλα τα αγαθά.¹³⁰ Τα αγαθά όλου του κόσμου μαζεύονται στη μεγάλη πόλη με τόση ευκολία και αφθονία, ώστε να τα χαίρεται κανείς ως δικά του, ακριβώς όπως και αυτά που βγάζει η ίδια η Αττική. Γι' αυτό φροντίζει η πόλη με το μέγεθος της ως απαραίτητη προϋπόθεση.¹³¹

Όσο κι αν τα πνευματικά αγαθά υπερτερούν τα υλικά, εντούτοις οι υλικές ανάγκες του ανθρώπου είναι η κινητήρια δύναμη της ζωής και επηρεάζουν αποφασιστικά τις κοινωνικοπολιτικές δομές και ιστορικές εξελίξεις. Ο Περικλής εξαίρει για τη σημασία που έχει για την πατρίδα του ο οικονομικός παράγοντας και συνδυάζοντας τον με τον πνευματικό παράγοντα παρουσιάζει ένα πρότυπο κραταιάς και δημοκρατούμενης πόλης.¹³²

3.γ.γ. Κεφάλαιο 39

Διαφορές των Αθηναίων ως προς τους αντιπάλους

Στην παράγραφο αυτή ο Περικλής χτυπάει την αντίζηλο Σπάρτη με την προβολή της ανοιχτής πολιτικής της Αθήνας.¹³³ Ο Θουκυδίδης ανοίγει την αντίθεση των δύο κόσμων του ιωνικού που αντιπροσωπεύει η αθηναϊκή ηγεμονία και του δωρικού που αντιπροσωπεύει η πελοποννησιακή συμμαχία. Ο ένας ο ιωνικός έχει την υπεροχή και ο άλλος υποβιβάζεται. Το ευτύχημα είναι πως εδώ ο Περικλής-Θουκυδίδης δεν χρησιμοποιεί τον όρο «εχθροί» αλλά «ενάντιοι» και αμέσως πιο κάτω χρησιμοποιεί τον όρο «πολέμιοι» που δεν έχει μέσα του τίποτα από το μίσος που έχει το «εχθροί». Για τον ομιλητή οι Πελοποννήσιοι δεν ήταν παρά ενάντιοι. Δεν υπάρχει μίσος των φυλετικών διακρίσεων. Υπάρχει όμως η απολυτότητα της διαφοράς.¹³⁴

Οι ενάντιοι χωρίς να προσδιορίζονται ακόμη είναι βέβαια όλοι οι αντίπαλοι των Αθηναίων με επικεφαλής τους Λακεδαιμονίους. Ο πόλεμος είναι πεδίο άσκησης αλλά και φθοράς κυρίως αυτό, σωμάτων και ψυχών, θυσιών υλικής και οικονομικής αντοχής, είναι «μελέται», μέθοδοι αγωγής και εκπαίδευσης των νέων ώστε να γίνουν αληθινοί άνδρες, πολεμικοί προετοιμασία της πόλης και των πολιτών, επιτελικοί σχεδιασμοί και στρατηγικός προγραμματισμός.¹³⁵

---

¹³⁰Πετάρκος (2004) σελ.280

¹³¹Κακριδής (2008) σελ. 35

¹³²Μπάρμπας (2002) σελ. 233

¹³³Γανώτης (2004) σελ. 31

¹³⁴Μωραΐτης (2000) σελ. 102

¹³⁵Μπάρμπας (2002) σελ. 236

Ο Θουκυδίδης στο κέντρο του λόγου μιλώντας για τον τρόπο που η Αθήνα αντικρίζει τον πόλεμο νιώθει την ανάγκη να παρατηρήσει την απόλυτη κατηγορήση και τους επαίνους για τον αντίπαλο πολιτισμό να προετοιμάσει μια ρητή σύγκριση της αθηναϊκής μελέτης με τη σπαρτιατική.¹³⁶ Οι διαφορές επικεντρώνονται στο σύστημα της γενικής αλλά κυρίως στρατιωτικής εκπαίδευσης των νέων.

Το σπαρτιατικό σύστημα στηρίζεται στην «επίπονη άσκηση» ακόμη από τη νεαρά ηλικία. Οι νέοι αποσπώνται από το ζεστό οικογενειακό περιβάλλον και υποχρεώνονται να ζουν την αυστηρή και πειθαρχημένη ζωή του στρατιώτη με ιδεώδες αγωγής την υπακοή στους νόμους, το σεβασμό στους άρχοντες τη γενναιότητα και τη θυσία στη πατρίδα.¹³⁷ Η στρατιωτική τους εκπαίδευση λοιπόν δεν ήταν ελάχιστη, όπως υπονοεί ο Περικλής σύμφωνα με τη μαρτυρία του Θουκυδίδη, ο οποίος υποσυνείδητα ίσως να επηρεάστηκε από την αμέριμνη ολιγαρχική συμπεριφορά της τάξης των ιππέων.¹³⁸

Απέναντι σ' αυτή τη σκληρότητα το αθηναϊκό σύστημα αντιπαραθέτει τη δική του θεώρηση για την αγωγή των νέων, την αμεριμνησία της νιότης, την χαρά και την απόλαυση των εφηβικών χρόνων ως την ώρα της ενηλικίωσης, στο 18ο έτος οπότε ο Αθηναίος έδινε τον όρκο του πολίτη και υπηρετούσε για δύο χρόνια υποχρεωτικά την στρατιωτική θητεία του. Τότε παρέχεται η αγωγή που τους κάνει ώριμους πια για δράση νέους εξίσου με τους αντιπάλους γενναίους και ικανούς να ρίχνονται στους κινδύνους με την ίδια αποφασιστικότητα με τον ίδιο ενθουσιασμό και ανδρεία όπως και εκείνοι που όλη τους τη ζωή την περνούσαν στην καταπόνηση και την άσκηση.¹³⁹

Και ο επιχειρησιακός τρόπος που αντιμετωπίζουν τις εξωτερικές επιχειρήσεις οι Αθηναίοι είναι ποιοτικά ανώτερος από εκείνον των Λακεδαιμονίων, δεν στηρίζεται η πολεμική τους αποτελεσματικότητα στην ποσοτική υπεροχή των στρατευμάτων τους αλλά στην ποιοτική ανωτερότητα τους. Αυτοί όταν σε κάποια σύγκρουση αναμετρηθούν με τους Αθηναίους και συμβεί να νικήσουν υπερηφανεύονται και διατυμπανίζουν την νίκη τους κατά κράτος ολόκληρη την πολιτική δύναμη των Αθηναίων κι όταν συμβεί το αντίθετο τότε και πάλι προφασίζονται ότι το έπαθαν από ολόκληρη την πολεμική δύναμη των Αθηναίων.¹⁴⁰

Στο τέλος της παραγράφου η σκέψη πως με λιγότερες στρατιωτικές ασκήσεις είναι δυνατό να έχουν το ίδιο αποτέλεσμα είναι η άλλη όψη του ίδιου νομίσματος δηλαδή της μη στρατιωτικής οργάνωσης της δημόσιας ζωής και της χαλαρής αλλά γενναίας

---

¹³⁶Κακριδής (2008) σελ.40

¹³⁷Μπάρμπας (2002) σελ. 236

¹³⁸Hornblower (2006) σελ. 535-6

¹³⁹Μπάρμπας (2002) σελ. 243

¹⁴⁰Πετάκος (2004) σελ. 303

και συνειδητής συμμετοχής του πολίτη στις μάχες. Για όλα αυτά αισθάνεται ο Περικλής την ανάγκη να δηλώσει πως η πόλη είναι άξια θαυμασμού.¹⁴¹

3.γ.δ. Κεφάλαιο 40 Αθηναϊκή Καλοκαγαθία

Στο κεφάλαιο αυτό παρουσιάζει ο Περικλής το πυρήνα της περικλεϊκής σκέψης και ταυτόχρονα το κέντρο βάρους του Επιταφίου γιατί εδώ κορυφώνεται η άποψη πως η δύναμη της Αθήνας είναι αποτέλεσμα της πνευματικής υπεροχής της. Στον Επιτάφιο η ηγεμονική θέση της Αθήνας οφείλεται στις πολιτιστικές αξίες που αυτή πραγματώνει και στο γενικό τρόπο ζωής αυτή ακολουθεί. Με την έξαρση της πνευματικής και καλλιτεχνικής δραστηριότητας ο Περικλής την εννοεί ως συνέπεια του πολιτικού μοντέλου που εφάρμοσε στην Αθήνα καθώς και των επιλογών που έκανε και τις οποίες υπερασπίζεται και πάλι με σαφείς υπαινιγμούς.¹⁴²

Ο Αθηναίος καταγίνεται με την καλλιέργεια των καλών τεχνών και του πνεύματος του χωρίς να αντιμάχεται η μια απασχόληση την άλλη και προπάντων χωρίς η καλλιέργεια του ωραίου με τις καλές τέχνες να χρειάζεται σπάταλη πολυτέλεια στα υλικά μέσα.¹⁴³ Η αγάπη τους αυτή δείχνει μαζί με την ευαισθησία τους και μια ωριμότητα υψηλής θεώρησης του ωραίου που τους οδήγησε στη σύλληψη και στη δημιουργία υπέροχων έργων σ' όλους τους χώρους των καλλιτεχνικών αναζητήσεων.¹⁴⁴

Το ίδιο συμβαίνει και στον Αθηναίο και κατά την ασχολία του με την πνευματική του καλλιέργεια που εκδηλώνεται στην αγάπη του να φωτίζει τη ζωή του με τη γνώση και τα γράμματα. Η διανοητική αυτή του δραστηριότητα δεν τον απορροφά μονόπλευρα τόσο ώστε να τον απομακρύνει από την αναγκαία καθημερινή πρακτική δράση στην ζωή.¹⁴⁵ Με τη φράση «Φιλοκαλοῦμέν τε γὰρ μετ' εὐτελείας καὶ φιλοσοφοῦμεν

ἄνευμαλακίας» ο Περικλής αναφέρεται στην ταυτόχρονη άνθιση των γραμμάτων επί εποχής του και στην πραγμάτωση ενός ιδανικού πολίτη που ενεργά συμμετείχε στις δραστηριότητες της πόλης. Ο ίδιος άλλωστε ο Περικλής σπονδύλωνε με τον πιο ιδανικό τρόπο τις αντινομικές αξίες που διατυπώνει στη πρώτη περίοδο : θαυμαστής

---

¹⁴¹Κωνστανινόπουλος (1989) σελ. 98

¹⁴²Κωνστανινόπουλος (1989) σελ. 99

¹⁴³Καλοκαιρινός (2002) σελ. 76

¹⁴⁴Μπάρμπας (2002) σελ. 256

¹⁴⁵Καλοκαιρινός (2002) σελ. 76

του ωραίου μα ταυτόχρονα λιτός και απλός θιασώτης της σύγχρονης φιλοσοφικής σκέψης μα ταυτόχρονα δραστήριος και ενεργός πολιτικά.¹⁴⁶

Αμέσως μετά τη φιλοκαλία και τη φιλοσοφία ο Περικλής μιλάει για τον πλούτο και για τη φτώχεια του πολίτη. Η φιλοκαλία και η φιλοσοφία παρ' όλη τη διαφορά τους είναι και τα δύο δημιουργήματα της θεωρίας και ο Αθηναίος πρέπει να φανεί ότι δεν υστερεί ούτε στο έργο, ότι μαζί με το θεωρητικό συνδυάζει και τον πρακτικό άνθρωπο.¹⁴⁷ Η επιδίωξη του πλούτου ως αξία που εγκωμιάζεται εδώ ενεργοποιεί τις δυνατότητες του ανθρώπου για δράση. Για τον ίδιο λόγο καταδικάζεται και η φτώχεια. Όχι γιατί αυτή καθαυτή ταπεινώνει. Εκείνο που ταπεινώνει τον Αθηναίο είναι το να μη διαθέτει τη θέληση να τη ξεπεράσει με την εργασία του.¹⁴⁸

Ο Περικλής μετά από την φιλοκαλία, την φιλοσοφία και τον πλούτο περνάει στο τελευταίο πεδίο αυτό της αρετής. Αρετή εδώ δεν είναι ούτε η ανδρεία ούτε η καλοσύνη. Είναι η ποιότητα του ψυχισμού του ανθρώπου η οποία καθορίζει τη στάση του απέναντι στους άλλους ανθρώπους.¹⁴⁹ Ακόμη δείχνει την ειδική έννοια της ευεργετικής διάθεσης, της φιλανθρωπικής εκδήλωσης, της κοινωνικής καλοσύνης που εκδηλώνεται στη συμπεριφορά των Αθηναίων προς τους άλλους ανθρώπους γενικά. Επομένως εδώ η αρετή καλύπτει τις πολιτειακές σχέσεις των Αθηναίων που τους διαφοροποιούν από τους άλλους.¹⁵⁰

Ο Αθηναίος μπορεί να εξισορροπεί με τέλειο τρόπο την ενασχόληση με τις ιδιωτικές του υποθέσεις και την ενασχόληση με τις υποθέσεις του κράτους. Σαν άρτιος πολίτης -που περιλαμβάνουν όλα τα παραπάνω- μιας πόλης που απαιτούσε από τους πολίτες της αδιάκοπη και σχεδόν καθημερινή συμμετοχή στις λειτουργίες της κατορθώνει να παίζει πολύ ενεργό ρόλο στη δημόσια ζωή χωρίς να λιγοστεύει εξαιτίας αυτού η έγνοια του και για τις ιδιαίτερες δικές του υποθέσεις.¹⁵¹ Με περισσή επομένως αυταρέσκεια ο Περικλής προβάλλει την ουσία της δημοκρατίας που ήταν ο πλατύς διάλογος σε κάθε θέμα, που εξασφάλιζε σε όλους πολιτική γνώση, καθώς και η συνειδητή συμμετοχή του πολίτη στο διάλογο από τη μια μεριά και στην υλοποίηση των αποφάσεων του από την άλλη.¹⁵²

Συμπερασματικά, θα λέγαμε ότι, ο Περικλής – Θουκυδίδης σ' αυτή την παράγραφο μας έδωσε λιτά και επιγραμματικά, αλλά παραστατικά και δυνατά, την εικόνα μια τέλειας πολιτείας αφού μας παρουσίασε τέλειους ανθρώπους.¹⁵³ Ο Αθηναίος πάντα προτάσσει την ελευθερία και την ατομική του ζωή στις

¹⁴⁶Κωνσταντινόπουλος (1989) σελ. 100

¹⁴⁷Κακριδής (2008) σελ.50

¹⁴⁸Καλοκαιρινός (2002) σελ. 76

¹⁴⁹Μοραΐτης (2000) σελ. 112

¹⁵⁰Μπάρμπας (2002) σελ. 274-5

¹⁵¹Καλοκαιρινός (2002) σελ. 76

¹⁵²Κωνσταντινόπουλος (1989) σελ. 102

¹⁵³Μοραΐτης (2000) σελ. 114

διαπολιτειακές σχέσεις. Οι Αθηναίοι υπήρξαν ο λαός της ελευθερίας όπως τον συνέλαβαν με τους αγώνες τους για τη δημοκρατία και για τη δικαιοσύνη, θεματοφύλακες των νόμων γραπτών και άγραφων και στις ιδιωτικές και στις πολιτειακές τους σχέσεις. Η σύνθεση αντιθέτων εννοιών τους εξυψώνει πάνω από τους άλλους Έλληνες.¹⁵⁴

ε. Κεφάλαιο 41 **Η Αθήνα για όλο τον κόσμο**

Το κεφάλαιο 41 δεν πρόκειται ουσιαστικά για κατακλείδα διότι δεν εισάγει καινούργια ιδέα, ανακεφαλαιώνοντας εκφράζει την άποψη ότι η γενέτειρα του ρήτορα αποτελεί πνευματικό και καλλιτεχνικό πρότυπο για όλη την Ελλάδα.¹⁵⁵ Με το κεφάλαιο αυτό συγκεφαλαιώνει όλη την ανάπτυξη του επαίνου προς την πόλη και τους Αθηναίους και κάνει τη σύνδεση των προκείμενων νεκρών με την πόλη και τις αξίες της.¹⁵⁶ Κάτω απ' αυτή την περήφανη δήλωση θα πρέπει άλλη μια φορά να δούμε συμπυκνωμένη τη συνείδηση του Περικλή για τις επιδράσεις που ασκεί και την αξία που έχει η διαμορφωμένη πια πολιτική του σ' όλους τους τομείς.

Ως συνέπεια της πολιτικής του πάνω στον Αθηναίο πολίτη ο Περικλής θεωρεί την αυτάρκεια που αυτός έχει αποκτήσει μέσα στα πλαίσια της πόλης. Η θεωρία της αυτάρκειας αποτελεί σταθερή παράμετρο της πόλης και επεκτείνεται τώρα παρά τη διαφορά της και στη περιοχή του πολίτη ως άμεση απόρροια του ελεύθερου τρόπου διαβίωσης και της παιδαγωγικής δύναμης του πολίτη.¹⁵⁷ Η αυτάρκεια του πολίτη ως ατόμου είναι το πανανθρώπινο πρότυπο. Η «χάρις» και το «ευτράπελον» είναι βασικοί παράγοντες οι οποίοι συντελούν στην αυτάρκεια του Αθηναίου, που μπορεί να ανταποκρίνεται «το σώμα αυτάρκες «παρέχεσθαι» σ' όλες τις δραστηριότητες της ζωής, τις πολιτικές, τις επαγγελματικές, τις πολεμικές, τις πνευματικές επειδή έχει φθάσει στην ακεραΐωση της προσωπικότητας του σε μια τέλεια αρτιότητα χάρη στην παιδευτική αγωγή της πόλης.

Η πόλη «ως πείραν έρχεται» δοκιμαζόμενη στο στίβο των αξιών και των ποικίλων επιτευγμάτων αποδεικνύεται με αδιάψευστα στοιχεία ανώτερη από τη φήμη της, Δικαιολογημένα θα βλέπαμε εδώ υπαινιγμό για τη Σπάρτη που αντίθετα προς την Αθήνα κατόρθωσε να καλλιεργήσει φήμη ανώτερη από τα έργα και τα κατορθώματα των πολιτών της.¹⁵⁸ Ο Περικλής αντιπαρέρχεται το κυριότερο σημείο αντιπαράθεσης

---

¹⁵⁴ Μπάρμπας (2002) σελ. 279

¹⁵⁵ Hornblower (2006) Α' σελ. 540

¹⁵⁶ Πετάρκος (2004) σελ. 418

¹⁵⁷ Κωνσταντινόπουλος (1989) σελ. 107

¹⁵⁸ Μπάρμπας (2004) σελ. 283-286

δημοκρατικών και ολιγαρχικών, την υποδούλωση δηλαδή των συμμάχων, ισχυριζόμενος ότι οι υπήκοοι της Αθήνας δεν παραπονιούνται αφού ξέρουν πως τους εξουσιάζουν άνθρωποι άξιοι.¹⁵⁹

Στο σημείο αυτό βλέπουμε έναν πρώτο υπαινιγμό για τα προβλήματα που προκάλεσε η μετατροπή της αθηναϊκής συμμαχίας σε ηγεμονία. Ο ιστορικός που ανδρώθηκε μέσα στην ηγεμονία κατανοεί τα προβλήματα και τους κινδύνους, καθώς ένας τέτοιος τρόπος διακυβέρνησης επιβάλλεται σε πολλούς απρόθυμους υπηκόους, ενώ μια δημοκρατία θα στήριζε ευκολότερα μεγάλες προσδοκίες παρά έντονα κακά προαισθήματα.¹⁶⁰

Την τελευταία επιλογική περίοδο του κεφαλαίου τη διαθέτει για να κάνει τη μετάβαση του λόγου του και στον έπαινο των προκείμενων πρώτων νεκρών του νέου πολέμου που είχε τώρα μπροστά της να αντιμετωπίσει η Αθήνα μέσα στην ίδια της τη χώρα.¹⁶¹ Έτσι με πολύ συντομία, ο ρήτορας οριοθετεί το δίκαιο της θυσίας των νεκρών για την πατρίδα και το χρέος των ζώντων απέναντι στους νεκρούς και στην πατρίδα.

4. Κεφάλαια 42-43

4.α. Κεφάλαιο 42

Έπαινος στους νεκρούς

Στο κεφάλαιο αυτό με τον έπαινο των νεκρών επανέρχεται η φυσιολογική ροή του επιταφίου αφού η παρέκβαση του άρχισε στο κεφάλαιο 37 και στην οποία με σαφήνεια διαγράφει ο Περικλής τελειώνει εδώ με δήλωση πάλι του ίδιου του ρήτορα.¹⁶² Έτσι στην παράγραφο αυτή ο ρήτορας δουλεύει με τέσσερις έννοιες : Η πρώτη δικαιώνει τον έπαινο της πολιτείας. Η δεύτερη, αυτοί οι νεκροί είναι που έκαναν την πολιτεία αυτή που είναι, που έκαναν τη πολιτεία να μην μοιάζει με τις άλλες και οι ίδιοι είναι ασύγκριτοι γι' αυτό. Η τρίτη είναι η θεωρία του συμψηφισμού, βάζουμε στη ζυγαριά τα ατομικά ελαττώματα και την πατρανδραγαθιά. Και τέλος η ανιδιοτελής θυσία τους.¹⁶³

Ο Περικλής δεν θέλησε να πει πολλά για τα έργα των νεκρών καθώς αυτά τα ήξεραν όλοι γι' αυτό και παρέτεινε τα περί της πόλεως όπου θεωρούσε ότι αυτά

---

¹⁵⁹Κωνσταντινόπουλος (1989) σελ. 10

¹⁶⁰Finley (2006) σελ. 25

¹⁶¹Πετάκος (2004) σελ. 420

¹⁶²Κωνσταντινόπουλος (1989) σελ. 115

¹⁶³Μοραΐτης (2000) σελ. 121

δεν ήταν γνωστά. Ο Περικλής βεβαιώνει τη γνώμη του που θα φανεί κάπως παράξενη στην αρχή ότι ο έπαινος των νεκρών που τώρα μόλις αρχίζει έχει κιόλας ειπωθεί.¹⁶⁴ Ο έπαινος της πόλης είναι και έπαινος των νεκρών. Πέρα από χωροχρονικούς περιορισμούς η πόλη και οι πολίτες προβάλλονται ως πρότυπα έξοχης αρετής.¹⁶⁵

Οφείλουμε να επισημάνουμε ότι στα τελευταία αποσπάσματα του Επιταφίου, δηλαδή στις παραγράφους 42 – 46, ακολουθείται η τυπική δομή των επιταφίων λόγων, ωστόσο πρόκειται για μία περίπλοκη διατύπωση. Ο Περικλής αναφέρεται στην σχέση των νεκρών με την πόλη λέγοντας ότι οι πεσόντες, όταν ζούσαν γεύονταν τα αγαθά και την ποιότητα ζωής που τους προσέφερε η πόλη, πράγμα που τους κατέστησε γενναίους και πρόθυμους να επιδείξουν αυτοθυσία για την σωτηρία της πόλης.¹⁶⁶

Την εξαγνιστική διάσταση της αυτοθυσίας των πολεμιστών την εδραιώνει πάνω στην υπερβατική δύναμη της ηθικής βούλησης του κάθε γενναίου πολεμιστή στην κρίσιμη απόφαση του να θυσιάσει και τη ζωή του. Και όταν συμβαίνει να είναι πλούσιος θυσιάζει την απόλαυση του πλούτου του και όταν είναι φτωχός θυσιάζει την ελπίδα του για να πλουτίσει.¹⁶⁷ Η αντίθεση πλούτου πενίας εμφανίζεται για τρίτη φορά εδώ εφαρμοσμένη σε πολίτες δύο διαφορετικών τάξεων και παρ' όλα αυτά ενωτική αφού κι ο πλούσιος και ο φτωχός έπесαν αποκρούοντας τον εχθρό. Ο θάνατος τους είναι μάλιστα πρώτο φανέρωμα της αρετής που πρέπει να διακρίνει τον άνδρα και που το εννοιολογικό της περιεχόμενο είναι αυτό το ίδιο που ισχύει σ' όλη την κλασική εποχή.¹⁶⁸ Ανεξάρτητα από την οικονομική επιφάνεια που είχαν οι νεκροί στη ζωή ρίχτηκαν στον κίνδυνο και θυσιάστηκαν για την πατρίδα. Το κοινό ιδεώδες εξουδετερώνει την κοινωνική και οικονομική διαφοροποίηση τους. Ο Περικλής προχώρησε στην διάκριση των νεκρών έχοντας ως κριτήριο την ηλικία (νεανική ή ώριμη) και με γνώμονα την ηθική συμπεριφορά και την κοινωνική τους θέση. Όλοι επέδειξαν γενναιότητα στον πόλεμο και ο θάνατος ήρθε, όταν είχαν απαλλαγεί από τον φόβο του.

Από τον εσωτερικό διαλογισμό οι μαχητές έφθασαν στην ηρωική πράξη και με την πράξη τους πέρασαν από την θυσία στην αθανασία. Γι' αυτούς τους πρέπει η τιμή.¹⁶⁹ Με την απόφαση τους αυτή να στηρίζουν τη μάχη μέχρι θανάτου το πρώτο που κέρδισαν ήταν ότι ξέφυγαν από την παγίδα να δεχτούν την εξευτελιστική ηθικά κατακραυγή και καταδίκη τους ως δειλοί μαχητές και προδότες της πατρίδας. Η φράση «διδασκαλίαν ποιούμενος» καταδεικνύει ότι ο Περικλής παιδαγωγεί πολιτικά

---

¹⁶⁴Κακριδής (2008) σελ. 77

¹⁶⁵Μπάρμπας (2002) σελ. 304

¹⁶⁶Flashar (1969) σελ. 29.

¹⁶⁷Πετάκος (2004) σελ. 449

¹⁶⁸Κωνσταντινόπουλος (1989) σελ. 116

¹⁶⁹Μπάρμπας (2002) σελ. 319

τον λαό, εκφωνώντας τον συγκεκριμένο λόγο. Ο πολιτικός συνδέει την ανδρεία των παρόντων νεκρών με αυτούς του παρελθόντος, αποκτώντας η αρετή των Αθηναίων διαχρονική αξία και καθιστώντας τους νεκρούς του πελοποννησιακού πολέμου σύμβολα¹⁷⁰. Τέλος, κέρδισαν την άποψη της σωματικής τους καταξίωσης, την άποψη της αξίας του σώματος τους ως γερό και δυνατό με το οποίο στήριζαν το πολεμικό έργο της συγκεκριμένης εκείνης μάχης¹⁷¹. Οι Αθηναίοι πολεμιστές δεν όδευαν προς το πεδίο της μάχης με σκοπό να χάσουν την ζωή τους, όπως οι Λακεδαιμόνιοι, οι οποίοι έχουν ως αυτοσκοπό την αυτοθυσία, αλλά επεδίωκαν να επιστρέψουν στα αγαθά τους και στις ειρηνικές ασχολίες, όπως φαίνεται από το ομοιοτέλετο σχήμα «τιμωρείσθαι-εφίεσθαι». Ο Θουκυδίδης βάζει τον πολιτικό να μιλά με γενικό τρόπο για τον θάνατο αυτών των ανδρών, δίχως ειδικότερη αναφορά για το ποιοι ήταν, τις μάχες που έδωσαν και τις νίκες που κατέκτησαν. Εν προκειμένω, δεν τον απασχολούν οι λεπτομέρειες για την δράση των επαινούμενων ανδρών, αλλά ενδιαφέρεται να δείξει ότι οι άνδρες αυτοί δεν ασχολήθηκαν με τον πλούτο και τις επίγειες απολαύσεις, παρά επέλεξαν να πεθάνουν για την πόλη τους. Το επίτευγμά τους ήταν έργο ισάξιο με αυτό της πόλης. Η δοτική «τῶ σώματι» χρησιμοποιείται για να τονισθεί η αρμονική συνύπαρξη των ψυχικών αποθεμάτων των νεκρών πολεμιστών με τις σωματικές τους αντοχές στην σκληρή μάχη με τους αντιπάλους¹⁷².

Γενικά ο έπαινος των νεκρών δεν συγκέντρωσε την ιδιαίτερη προσπάθεια του Περικλή μιας κι αυτή δόθηκε στον έπαινο της πόλης και της πολιτικής του και γι' αυτό το αποτέλεσμα είναι εννοιολογικά και ρητορικά φτωχότερο.¹⁷³

4.β. Κεφάλαιο 43 – Συμβουλές προς τους συγγενείς

Το κεφάλαιο αυτό απευθύνεται περισσότερο στους Αθηναίους που ζουν παρά στους Αθηναίους που πέθαναν.¹⁷⁴ Στις προτροπές προς τους επιζώντες τονίζει το καθήκον τους προς την πόλη αφού αυτή είναι το αίτιο και ο σκοπός της διαπαιδαγώγησής τους,¹⁷⁵ ο ρήτορας προτρέπει τους πολίτες να βιώσουν το φρόνημα των νεκρών και να ενστερνιστούν το σύστημα αξιών που υπήρξε για τους μαχητές η

---

¹⁷⁰Θουκ., II,42.1, 65. Δρακόπουλου-Ρώμα (1989) σελ. 98.

¹⁷¹Πετάκος (2004) σελ. 450

¹⁷²Γκίκα (1993) σελ. 120.

¹⁷³Κωνσταντινόπουλος (1989) σελ. 117-8

¹⁷⁴Κωνσταντινόπουλος (1989) σελ. 120

¹⁷⁵Hornblower (2006) Α' σελ. 544

πηγή της ανδραγαθίας τους και της πίστης του στην ιδέα της πατρίδας και της θυσίας.¹⁷⁶

Η σκέψη που διατυπώνεται εδώ και σύμφωνα με την οποία ο πολίτης πρέπει να είναι εραστής της πόλης αποτελεί πεμπουσία της πολιτικής φιλοσοφίας του Περικλή, και είναι φυσιολογική κατάληξη μια εξελικτικής πορείας που ξεκίνησε από τη δημοκρατική αντίληψη της συμμετοχής του πολίτη στα κοινά.¹⁷⁷ Υπενθυμίζει στους επιζώντες το καθήκον προς την πόλη, καθώς αυτή αποτελεί την αιτία και τον σκοπό της ηθικής διαπαιδαγώγησής τους. Παράλληλα τους καλεί να επιδείξουν φιλοπατρία και γενναιότητα, όπως οι τεθνεόντες συμπολίτες τους, αφού υπολογίσουν την ωφέλεια για την πατρίδα και να υποτάξουν τη λογική στο συναίσθημα. Με αυτόν τον τρόπο, θα αγαπήσουν σφόδρα την πόλη «εραστάς γιγνομένους αὐτῆς», αισθανόμενοι το ίδιο ακριβώς συναίσθημα του έρωτα, που διαπνέει τις ιδιωτικές σχέσεις¹⁷⁸. Ο έρωτας για την πόλη είναι κινητήριο δύναμη για μία ηγεμονία, όπως η Αθήνα και για αυτό το τονίζει ο Περικλής. Η δύναμη, όμως, αυτή στην συνέχεια αποτέλεσε την καταστροφή της πόλης, καθώς οι διάδοχοι στην εξουσία την εκμεταλλεύτηκαν και την κατηύθυναν στην πλεονεξία και για αυτόν τον λόγο καταδικάστηκαν από τον Θουκυδίδη¹⁷⁹. Οι Αθηναίοι στις αγορεύσεις εμφανίζονται ότι δικαιωματικά τους ανήκει η εξουσία και συγχρόνως την ασκούν με μετριοπάθεια και εντός του πλαισίου του δικαίου, πράγμα που καθίσταται εμφανές και στο παρόν έργο. Ο λόγος του Περικλή είναι περισσότερο ιδεαλιστικός, ενώ άλλων Αθηναίων, όπως των στρατηγών προς τους Μηλίους διακρίνεται από κυνικότητα¹⁸⁰. Ο Περικλής χαρακτηρίζει την αυτοθυσία τους με τις λέξεις «κάλλιστον ἔρανον», η οποία αποτελεί μεταφορά από τα συμπόσια των αρχαίων Αθηναίων και δικαιολογεί αυτόν τον χαρακτηρισμό εξαιτίας της διαλεκτικής σχέσης της πόλης με τους πολίτες. Από την μία πλευρά, οι πολίτες θυσιάζονται για την πόλη και από την άλλη, η πόλη τους τιμά με περίλαμπρο τάφο και με τιμητικό λόγο, ο οποίος θα συμβάλλει στην διατήρηση της μνήμης τους στις επόμενες γενιές. Η προτροπή του ρήτορα προς τους «λοιπούς» αναφέρεται τώρα στη σχέση αυτών με την πολιτεία και στις υποχρεώσεις τους προς αυτή σ' όλους τους τομείς πραγματικούς και θεωρητικούς.¹⁸¹ Η στενή αυτή σχέση των πολιτών με την πόλη σε ένα πολίτευμα που οι δομές τους ήταν λαϊκές, με την έννοια ότι όλες τις εξουσίες τις ασκούσε ο λαός και που η εκ περιτροπής συμμετοχή όλων στα αξιώματα και στα νομοθετικά και δικαστικά σώματα καταργούσε στην πράξη οποιαδήποτε

---

¹⁷⁶Μπάρμπας (2002) σελ.320

¹⁷⁷Κωνσταντινόπουλος (1989) σελ. 120

¹⁷⁸Θουκυδίδης, ΙΙ, 43 . Hornblower (2006), Α', σελ. 544 .

¹⁷⁹Θουκυδίδης, ΙΙ,65 . 7 και 10.

¹⁸⁰Raubitscher, (1974) σελ. 46.

¹⁸¹Μπάρμπας (2002) σελ. 324

τάση δημιουργίας στεγανών, είναι πρωτοπόρα για την πολιτειακή αντίληψη των αρχαίων και υποδειγματική για την πολιτειακή οργάνωση της αρχαίας πόλης.¹⁸²

Η δόξα της μακράς σειράς των νεκρών που πρόσφεραν την ζωή τους για τα υψηλά ιδεώδη αποκτά όχι πανελλήνια μόνο αλλά οικουμενική πανανθρώπινη διάσταση που ξεφεύγει από τα όρια του συγκεκριμένου χώρου του περιορισμένου και πεπερασμένου χρόνου.¹⁸³ Ο αγέραστος έπαινος που συνόδευε μόνιμα τους νεκρούς του πολέμου είναι ένα τυπικό μοτίβο επιτάφιου λόγου, η σκέψη όμως πως ο τάφος «ανδρών γαρ επιφανών» είναι ολόκληρη η γη, και πως στην ξένη χώρα ακόμα υπάρχει η μνήμη όχι τόσο των ανδραγαθημάτων τους όσο των φρονημάτων τους, αντιπροσωπεύει κάτι το μεγαλόπρεπο και πρωτόγνωρο στο είδος αυτού του λόγου.¹⁸⁴ Αποδίδει μεγάλη σημασία στην διατήρηση της άγραφης ανάμνησης των ηρωικών πολεμιστών στην καρδιά των επόμενων γενιών. Οι επιφανείς άνδρες με τη θυσία τους ανήκουν ως ιδέα σε όλους τους ανθρώπους. Δεν φανερώνει τη σημασία της θυσίας τους μόνο κάποια επιγραφή ή κάποιο επίγραμμα πάνω σε αναθηματική, σε επιτύμβια στήλη που στήνεται σε κάποιο πολυτάφιο στην πατρική γη.¹⁸⁵ Για τους ξεχωριστούς ανθρώπους τάφος είναι όλη η γη.¹⁸⁶

Η ελευθερία που ξαναγυρίζει εδώ ως συνδετικός κρίκος της ευτυχίας και της γενναιότητας.¹⁸⁷ Προϋπόθεση της ευδαιμονίας είναι η ελευθερία. Η ελευθερία ως εσωτερική και εξωτερική κατάσταση και κατάκτηση καταξιώνει την παρουσία του ανθρώπου στη ζωή της δίνει πλούσιο νόημα και ευρύτατο περιεχόμενο γιατί επιτρέπει την απόλαυση της χαράς, της αμεριμνησίας αλλά και της δημιουργίας στον χώρο των υλικών και πνευματικών αγαθών. Η ευδαιμονία που προϋπόθεση της είναι η ελευθερία δεν προσφέρεται αλλά αποκτάται με αγώνα και θυσία.¹⁸⁸

Για τη γενναία αυτή αντιμετώπιση των πολεμικών κινδύνων καλούνται όλοι φτωχοί και πλούσιοι να αγωνιστούν γενναία. Και οι δύο κατηγορίες έχουν την ίδια δικαϊκή βάση το ίδιο ηθικό έρεισμα για να βάζουν πάνω και από τη ζωή τους την ευτυχία το πλήρωμα ψυχής που φέρνει η ελεύθερη γενναιοψυχία της αυτοθυσίας για την υπεράσπιση της πατρίδας.¹⁸⁹ Κατά τον Περικλή όλοι οι πολίτες το ίδιο ανεξάρτητα από την οικονομική τους επιφάνεια, οφείλουν να μην αδιαφορούν για τους πολιτικούς κινδύνους. Οι ζώντες οφείλουν να μιμηθούν τους νεκρούς και να ταυτισθούν μαζί

---

¹⁸²Κωνσταντινόπουλος (1989) σελ. 120

¹⁸³Μπάρμπας (2002) σελ.335

¹⁸⁴Κωνσταντινόπουλος (1989) σελ. 122

¹⁸⁵Μπάρμπας (2002) σελ. 337

¹⁸⁶Μωραΐτη (2000) σελ. 128

¹⁸⁷Κωνσταντινόπουλος (1989) σελ. 123

¹⁸⁸Μπάρμπας (2002) σελ.340

¹⁸⁹Πετάκος (2004) σελ. 500

τους πραγματώνοντας το ηρωικό ιδεώδες. Ο πόνος για το χαμό των νεκρών έγινε έπαινος και καύχημα, διδαχή χρέους, ηθικού και εθνικού φρονηματισμού.¹⁹⁰

5. Κεφάλαια 44 – 45

α. Κεφάλαιο 44 –

Παραινετικός λόγος προς τους γονείς

Στην παραμυθία των γονέων ο Περικλής προσφέρει στους παρόντες γονείς, πατεράδες κυρίως αλλά και τις μητέρες των νεκρών πολεμιστών την αναγκαία «παρηγοριά» με τρία βασικά επιχειρήματα: α) Η «ευπρεπεστάτης τελετής» τους είναι γι' αυτούς αληθινή ευτυχία. β) οι νεότεροι γονείς μπορούν να αναπληρώσουν την απώλεια τους με νέα αναπληρωματική τεκνοποίηση. γ) Οι γεροντότεροι στη θέση της φυσικής έλλειψης του παιδιού τους απόκτησαν το ηθικό κέρδος που ταιριάζει στα γηρατεία, την απόλαυση τους να τους τιμούν.¹⁹¹

Στην προσπάθεια που κάνει ο ρήτορας να βρει ο παραμυθητικός λόγος του ανταπόκριση στις ψυχές των γονέων ανιχνεύει το περιεχόμενο της ευτυχίας.¹⁹² Η ιδέα της τύχης, είναι έννοια που θεωρείται ως σύμφυτη αρχή του σύμπαντος που προκαλεί αιφνίδιες μεταβολές από την ευτυχία στη δυστυχία και αντιστρόφως και που συνιστά τα δευτερεύοντα αλλά κάποτε αποφασιστικής σημασίας γεγονότα τα οποία ο ανθρώπινος νους αδυνατεί να εκτιμήσει εύκολα.¹⁹³ Η ευτυχία λοιπόν τίθεται ως επακόλουθο ενδοξότατου θανάτου. Όχι όμως σε σχέση με τους ένδοξους νεκρούς αλλά και σε σχέση με τους γονείς αυτών.

Αφού δυσκολεύεται να θεμελιώσει πειστική παραμυθία προς τους γονείς, βρίσκει ως διέξοδο την προτροπή προς αυτούς για καρτερία. Η καρτερία εμπεριέχει τη σημασία της υπομονής, της αντοχής και της προσμονής, τους θάρρους και της ελπίδας για διαφυγή και διέξοδο αλλά και της ενδυνάμωσης στην αντιμετώπιση των δύσκολων στιγμών.¹⁹⁴ Στην παραμυθία των γονέων ο Περικλής θεωρεί απαραίτητο να συστήσει στους γονείς τη νέα τεκνοποιία και για παρηγοριά των παιδιών που έχασαν

---

¹⁹⁰ Μπάρμπας (2002) σελ 344-7

¹⁹¹ Πετάκος (2004) σελ. 548

¹⁹² Μπάρμπας (2002) σελ 3451

¹⁹³ Finley (2006) σελ. 316

¹⁹⁴ Μπάρμπας (2002) σελ.357-8

στον πόλεμο και για να ωφεληθεί διπλά η πόλη, από τη μια δεν θα ερημωθεί και από την άλλη γιατί θα έχει υπερασπιστές.¹⁹⁵

Διπλή πρέπει να είναι η παρηγοριά των παρευρισκόντων¹⁹⁶ γι' αυτό και επισημαίνει δύο συγκεκριμένα ψυχικά ερείσματα. Το πρώτο είναι ότι έζησαν τον περισσότερο χρόνο της ζωής τους συντροφεμένοι από την ευτυχία που τους φέρνει η παρουσία των παιδιών. Το άλλο είναι το ηθικό πλήρωμα που στέριωσε μέσα τους ο τρόπος που τερμάτισαν τη ζωή τους τα παιδιά τους, το ένδοξο τέλος και το λαμπρό όνομα που άφησαν γι' αυτούς ως ανακούφιση και παρηγοριά.¹⁹⁷

Τα παιδιά που με τον αγώνα τους μόνα και χωρίς κοινωνικά αντιστύλια κερδίζουν τη διάκριση και την κοινωνική καταξίωση πάντα θα γεμίζουν με ευτυχία τις ψυχές των γονέων τους. Τα παιδιά που με τον αγώνα τους μόνα και χωρίς κοινωνικά αντιστύλια κερδίζουν τη διάκριση και την κοινωνική καταξίωση πάντα θα γεμίζουν με ευτυχία τις ψυχές των γονέων τους.¹⁹⁸

β. Κεφάλαιο 45- Προτροπές προς τα παιδιά και τις γυναίκες

Με το κεφάλαιο αυτό ο Περικλής ολοκληρώνει το παραμυθητικό μέρος του λόγου του απευθύνοντας τις πιο αναγκαίες προτροπές και νουθεσίες του στα παιδιά, τ' αδέρφια και τις χήρες των προκείμενων νεκρών.

Ως προς τα αδέρφια και τα παιδιά τους επισημαίνει τη μεγάλη δυσκολία που για την παραπέρα ζωή τους θα έχουν να αντιμετωπίσουν εξαιτίας της ηθικής παρακαταθήκης και κληρονομιάς που έχει αφήσει γι' αυτούς η ξεχωριστή αρετή του νεκρού πολεμιστή πατέρα ή αδερφού τους.¹⁹⁹ Βέβαια τη συνείδηση του ρήτορα φαίνεται να τη βαραίνει περισσότερο το υικό χρέος παρά το αδελφικό. Η ορφάνια και η έλλειψη πατρικής στοργής δυσχεραίνει περισσότερο τη θέση των γιων από τη θέση των νέων, που έχασαν τους αδελφούς τους αλλά έχουν τη σκιά τους πατέρα τους για να βρουν καταφύγιο και νουθεσία.²⁰⁰ Η αρετή των νεκρών υποχρεώνει τους νέους σε όμοια ανάδειξη όμως ο αγώνας τους γι' αυτό θα τους σταθεί πολύ βαρύς. Γιατί

---

¹⁹⁵Κωνσταντινόπουλος (1989) σελ. 124

¹⁹⁶Κακριδής (2008) σελ. 108

¹⁹⁷Πετάκος (2004) σελ. 550

¹⁹⁸Μπάρμπας (2002) σελ. 366

¹⁹⁹Πετάκος (2004) σελ. 584

²⁰⁰Μπάρμπας (2002) σελ. 367

ανάμεσα στους ζωντανούς κοιτάζουν όλοι τον αντίμαχο τους με ζήλεια ενώ ότι έχει πάψει πια να τους φράζει το δρόμο έχουν φτάσει να το τιμούν με μια εύνοια ακαταγώνιστη.²⁰¹ Λέει ο Περικλής ότι το καθήκον προς την πατρίδα αξιολογικώς ενέχει μεγαλύτερη βαρύτητα σε σχέση με το καθήκον προς την σύζυγο και την οικογένεια (II, 44 - 45).

Όσο για τις χήρες των νεκρών δεν περίσσεψε στον ρήτορα ένας καλός λόγος γι' αυτές. Τους αφιερώνει μόνο τις τελευταίες φράσεις πριν από το βραχυλογικό επίλογο με τον πολύ δηκτικό γι' αυτές αναλογισμό.²⁰² Στον λόγο του αναφέρεται για εκείνο που θεωρείται γυναικεία αρετή, κατόρθωμα και διάκριση, δόξα και τιμή. Η μια και μοναδική προτροπή του είναι να φροντίσουν να παραμείνουν αυτές που είναι από τη φύση τους να κρατήσουν αλώβητη και άφθαρτη τη γυναικεία οντότητα τους να γίνουν χειρότερες και κατώτερες απ' ότι είναι. Αν αυτό το πετύχουν τότε κι αυτές θα έχουν εξασφαλίσει τη μεγάλη δόξα τους απέναντι στην κοινωνία. Αλλά χρειάζεται και ένα ακόμα επακόλουθο για την κατοχύρωση και στερέωση αυτής της δόξας. Να μην τις πιάνουν στο στόμα τους άντρες ούτε για κάποιο γυναικείο προτέρημα τους ούτε για κάποιο ελάττωμα τους ούτε για παινήματα και κατηγορίες.

6. Επίλογος Επιταφίου

Η δομή του Επιταφίου στον επίλογο είναι τυπική δίδοντας έμφαση στην αντίθεση λόγου καί έργου σχετικά με την απόδοση τιμών στους νεκρούς. Στην προκειμένη περίπτωση δεν χρησιμοποιεί περίτεχνα ρητορικά σχήματα, όπως παρομοιώσεις κλπ., όπως συνέβη στην περίπτωση για τους νεκρούς του σαμιακού πολέμου²⁰³. Δίνεται ιδιαίτερη βαρύτητα στην έννοια του νόμου, η οποία συναντάται στα κεφάλαια 35, 37 και 46, διότι στο έργο του Θουκυδίδη πραγματοποιείται μελέτη των αιώνιων φυσικών νόμων, σύμφωνα με τους οποίους διαμορφώνεται η συμπεριφορά των πολιτών. Συγχρόνως, η αντίληψη αυτή συνάδει προς τις επικρατούσες αντιλήψεις της περιόδου λόγω της σοφιστικής επιρροής κατά το ήμισυ του 5ου αι. π.Χ.²⁰⁴

Έτσι, με το κεφάλαιο αυτό τελειώνει τον επιτάφιο λόγο του ο Περικλής και τον επισφραγίζει με τις έμπρακτες τιμές της πολιτείας προς τους νεκρούς πολεμιστές. Αφού εξάντλησε με ολόκληρο το λόγο του όσα τιμητικά είχε να προσφέρει με λόγια καλεί τους ακροατές του να συνεκτιμήσουν ολοκληρωμένα την καλοκάγαθη, τη

---

²⁰¹Κακριδής (2008) σελ. 111

²⁰²Καλοκαιρινός (2002) σελ. 114

²⁰³Αριστοτέλους, *Ρητορική* I, 7 και III, 10: «τὴν νεότητά ἐκ τῆς πόλεως ἀφηρηθῆσαι ὡς περὶ τὸ ἔαρ ἐκ τοῦ ἐνιαυτοῦ εἰ ἐξαιρεθείη».

²⁰⁴Ziolkowski (1985) σελ. 165.

θεωρητική και τη πρακτική την ηθική και πολιτική, την ωφελμιστική και την καλαισθητική επιβράβευση των νεκρών πολεμιστών εκ μέρους της πολιτείας.²⁰⁵

Η φροντίδα της πολιτείας να συντηρεί τα ορφανά αγόρια και να παρέχει την κατάλληλη αγωγή σ' αυτά ως την ενηλικίωση τους και να συντηρεί τα κορίτσια ως την αποκατάσταση τους δείχνει την υψηλή αντίληψη της κοινωνικής πρόνοιας και ασφάλισης που είχε συλλάβει η αθηναϊκή δημοκρατία ως κοινωνική λειτουργία.²⁰⁶ Το γεγονός ότι τα μέτρα αυτά χαρακτηρίζονται ως «ωφέλιμον στέφανον»,²⁰⁷ ταιριάζει μόνο στη φροντίδα της πολιτείας για τα ορφανά του πολέμου όχι και στον επιτάφιο λόγο και την τιμητική ταφή. Η σκέψη γενικεύοντας αναφέρεται σε όλα όσα η πόλη προσφέρει στους νεκρούς γιατί μέσα στα «άθλα της αρετής» που λέγεται πως προβάλλει είναι αδύνατο να μη βρίσκονται ο λόγος και η ταφή.²⁰⁸ Διακρίνουμε μία διαλεκτική σχέση ανάμεσα στην πόλη και τον πολίτη, καθώς οι σχέσεις τους βασίζονται στο σχήμα δόσης και ανταπόδοσης. Παρατηρούμε ότι ο Περικλής κάνει χρήση λέξεων που παραπέμπουν στον αθλητισμό, όπως στέφανον, αγώνων και ἄθλα, αν και ο Θουκυδίδης δεν κάνει συχνές αναφορές στον αθλητισμό²⁰⁹. Οι πολίτες της Αθήνας διέπονται από αρετή, καθώς εμφανίζουν ανδρεία στο πεδίο της μάχης. Ο δημοκρατικός πολίτης δεν έχει το ίδιο είδος αρετής όπως ο αριστοκράτης, δηλαδή δεν γίνεται αναφορά στην καταγωγή, αλλά στο φρόνημα²¹⁰.

Ο Περικλής, καινοτομώντας έταξε ως βασικό στόχο του να παρουσιάσει στους ακροατές του μια εξιδανικευμένη μορφή της πόλης του, που με την «πολιτεία», την «επιτήδευση» και τους «τρόπους» της ανέδειξε άντρες άριστους σαν τους προκείμενους νεκρούς. Οι νεκροί της δημοκρατικής πόλης είναι πρότυπα υπερασπιστών της ελευθερίας και της δημοκρατίας.²¹¹

Ο Επιτάφιος ολοκληρώνεται κάνοντας χρήση μίας μετοχής και μιας προστακτικής θέλοντας να συστήσει παύση του θρήνου και αποχώρηση, για να περάσει το μήνυμα στους πολίτες ότι είναι αναγκαίο να μιμηθούν το παράδειγμα των πεσόντων και να επανέρθουν στον αγώνα²¹². Οι πολίτες δεν πρέπει να υποβαθμίσουν την θυσία των νεκρών πολεμιστών ούτε το φρόνημα που επέδειξαν και άμεσα οφείλουν να ανασυντάξουν τις δυνάμεις τους, διότι ο πόλεμος συνεχίζεται.

---

²⁰⁵Πετάκος (2004) σελ. 585

²⁰⁶Μπάρμπας (2002) σελ. 380

²⁰⁷Κωνσταντινόπουλος (1989) σελ. 127

²⁰⁸Κακριδής (2002) σελ. 115

²⁰⁹Hotblower (2006), Α', σελ. 549.

²¹⁰Γκίκα (1993) σελ. 168.

²¹¹Μπάρμπας (2002) σελ. 383

²¹²Θουκυδίδης, κεφ. Ι.Ι.

7. Αξιολόγηση του Επιταφίου

Ο Επιτάφιος ανήκει στους εγκωμιαστικούς λόγους προς τιμήν των πεσόντων πολεμιστών, αλλά ο Θουκυδίδης αποτυπώνει την προσωπική του άποψη σχετικά με την άριστη πολιτεία. Αυτό συντελείται με την χρήση των ρητορικών σχημάτων και των τύπων. Ο Περικλής και κυρίως η πολιτική του στάση και σκέψη ανυψώνεται σε ένα πολιτικό παράδειγμα και διαχειρίζεται με εξαιρετικό τρόπο από τον συγγραφέα. Στην θεωρία για την ιδανική πολιτεία, διαπλέκονται ιδέες που άπτονται της ηθικής, της πολιτικής και της κοινωνίας. Το στοιχείο αυτό αποτελεί κατά πολλούς και μία απόδειξη ότι ο λόγος δεν γράφτηκε με γνώμονα το πρότυπο των συνηθισμένων δημηγοριών²¹³.

Μελετώντας τον *Επιτάφιο* γινόμαστε γνώστες για θέματα που αφορούσαν την Αθήνα και την ιστορία της. Για παράδειγμα, στο κεφ. 34 γίνεται αναφορά στα ταφικά έθιμα και το τελετουργικό που ακολουθείτο, αλλά και στον θεσμό των επιταφίων.

Στο κεφ. 37 υπερθεματίζεται η επικράτηση της αξιοκρατίας στην κατάληψη των αξιωμάτων ως γνώρισμα τηςαθηναϊκής δημοκρατίας .

Στο κεφ. 38 γίνεται μνεία στην λειτουργία του εμπορίου, τον τρόπο του εορτασμού και στις κατοικίες.

Στο κεφ. 39 αντιδιαστέλλεται η άνετη ζωή με την συνεχή πολεμική διεργασία των Σπαρτιατών.

Στο κεφ. 40 τονίζεται η συνεισφορά των Αθηναίων στον χώρο των τεχνών και των γραμμάτων.

Στο κεφ. 46 γίνεται αναφορά στον θεσμό τηςανατροφής των ορφανών με δημόσια δαπάνη ως την ενηλικίωσή τους, γεγονός που αποδίδεται είτε στον Σόλωνα, είτε στην πόλη της Μιλήτου²¹⁴.

Στο κεφ. II 60 ο Θουκυδίδης λέει ότι οι Αθηναίοι μετά τον λοιμό πτοήθηκαν και επιτέθηκαν στον Περικλή.

Παράλληλα, κατά πολλούς εντοπίζονται ορισμένα σημεία, τα οποία δεν μπορούν να ερμηνευθούν, όπως η παγερή στάση προς τους ζώντες πολίτες κατά την παραμυθία, μη ορθές παρατηρήσεις για τον τρόπο λειτουργίας της αθηναϊκής πολιτείας και άλλες αναφορές²¹⁵.

Ο Θουκυδίδης προσπαθεί να παρουσιάσει την Αθήνα και το μεγαλείο της, προτού αυτό πληγεί από τον λοιμό. Πρόκειται για ένα πολύ σπουδαίο έργο, καθώς εμφανίζεται η μεγαλειώδης πόλη και μετά πάλι η ίδια πόλη με πεσμένο το ηθικό από

²¹³Gaiser (1975) σελ. 102-104

²¹⁴Θουκυδίδης, I, 55. Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 2. 1268a8- 11

²¹⁵Rhodes (1988) σελ. 227

την συμφορά, δίχως αντοχή και σταδιακά να απομακρύνεται από τις αρχές της, όπως η προαγωγή του κοινού συμφέροντος²¹⁶.

8. Η νεκρολογία του Θουκυδίδη

Ο λόγος εκφωνήθηκε από τον Περικλή, όταν ο ίδιος ήταν περίπου 68 ετών και άρρωστος. Μέσα από τις δημηγορίες διαφαίνεται το ήθος του, οι πολιτικές απόψεις του και οι ιδέες του. Το πιθανότερο ο Θουκυδίδης ήταν παρών στην εκφώνηση του λόγου και θέλησε να αποτυπώσει τις αντιλήψεις του μεγάλου ηγέτη.

Έτσι, δημιούργησε μία νεκρολογία, η οποία περιλαμβάνει μόνο την συνεισφορά του ηγέτη στην δημιουργία του κοινωνικού και του πολιτικού συστήματος της Αθήνας. Ταυτοχρόνως, προσφέρει πολλές πληροφορίες για την στάση τού λαού προς τον ίδιο τον πολιτικό, αλλά και το αντίθετο. Ο θάνατός του ήταν μία απώλεια μεγάλη για την πόλη των Αθηνών, καθώς ήταν ένας πολιτικός γνώστης, ρήτορας, αδιάφθορος, λάμβανε ορθές αποφάσεις για τον δήμο, επίμονος, διέθετε πειθώ ακόμα στην περίπτωση των ταλαιπωρημένων Αθηναίων από τον πόλεμο, οι οποίοι λόγω των ταλαιπωριών είχε καμφθεί το ηθικό τους²¹⁷.

Ο Περικλής επανεκλέγη στο αξίωμά του το 429 π. Χ., λίγο πριν από τον θάνατό του και αφότου οι Αθηναίοι τον είχαν κατηγορήσει για οικονομικές ατασθαλίες και του είχαν επιβάλλει χρηματικό πρόστιμο. Ο Θουκυδίδης, χρησιμοποιώντας την φράση «ὅπερ φιλεῖ ὄμιλος ποιεῖν» επικρίνει τον ευμετάβολο δήμο πρός τον ηγέτη του. Γι' αυτόν τον λόγο, ο Περικλής εκφωνεί τον λόγο, επιδιώκοντας να αποκαταστήσει την κοινωνική συνοχή, διότι οι πολιτικοί του αντίπαλοι προσπαθούσαν να επηρεάσουν το πλήθος²¹⁸.

Οι Αθηναίοι, λόγω του λοιμού έστειλαν πρεσβεία στη Σπάρτη, για να συζητήσουν την παύση του πολέμου και την επικράτηση της ειρήνης. Την περίοδο αυτή, η συμπεριφορά του Περικλή ήταν μετριοπαθής προς τους πολιτικούς του αντιπάλους, διότι ήθελε η Αθήνα να βρει την δύναμη της και να διαφυλαχθεί από τις δυσκολίες της εμπόλεμης περιόδου. Ως προνοητικός ηγέτης διέβλεπε τις δυσκολίες και την διάρκεια του πολέμου²¹⁹.

Από την άλλη υπήρξε και συνετός, διότι επέμενε στην ναυτική υπεροχή των Αθηναίων, έζησε όμως, εξαιτίας του λοιμού, μόνο για δύο έτη και έξι μήνες από την έναρξη του πολέμου. Οι Αθηναίοι μετά τον θάνατό του δεν ενήργησαν σύμφωνα με τις υποδείξεις του, αλλά παρασύρθηκαν από τους δημαγωγούς βλέποντας τα

---

²¹⁶Connor (1984) σελ. 64

²¹⁷Hornblower, (2006) Α', σελ. 580. Ober (2004) σελ. 154

²¹⁸Marchant (1954), II, σελ. 209, σημ. 65, 4

²¹⁹Gomme, (1959) σελ. 190, σημ. 65, 6

συμφέροντα της πόλης. Εν αντιθέσει προς αυτούς, ο Περικλής διακατεχόταν από ανιδιοτέλεια, δεν έκανε χρήση αθέμιτων μέσων για την κατάκτηση της εξουσίας ούτε κολάκευε το πλήθος. Ο Περικλής στις δημηγορίες πληροφορεί, συμβουλεύει και ερμηνεύει τα γεγονότα, ώστε να αποφευχθούν λάθη από τον λαό²²⁰.

Ο Περικλής δεν επεδίωκε οι πολίτες να τον λατρεύουν, αλλά οι ίδιοι επεδείκνυαν εμπιστοσύνη προς αυτόν και αποδέχονταν τις προτάσεις του. Ο Θουκυδίδης αναφέρει ότι «ἐγένετο λόγω μὲν δημοκρατία ἔργῳ δὲ ἢ τοῦ πρώτου ἀνδρὸς ἀρχή». Το πολίτευμα προσιδίαζε στην δημοκρατία, αλλά η χρήση του παρατατικού ἐγένετο μετριάζει την έννοια του ρήματος, διότι στην πραγματικότητα η εξουσία στηριζόταν στον Περικλή²²¹.

Ο λαός επέλεγε τον ηγέτη του για 15 έτη οικεία βουλήσει, γεγονός που καταδεικνύει την πολιτική ικανότητα του πολιτικού προσώπου. Ο Θουκυδίδης γράφει ότι η Αθήνα εξελίχθηκε σε ηγεμονία, διότι συνέβαλαν ορισμένοι ευτυχείς παράγοντες, όπως η ισχύς, οι ικανοί ηγέτες και οι ορθοί πολιτικοί θεσμοί. Η έλλειψη αυτών επέφερε ως συνέπεια την τραγωδία, η οποία συνοψίζεται στην σικελική εκστρατεία. Άλλα λάθη ήταν η εκστρατεία στην Κρήτη (Θουκ., ΙΙ . 85) και η υποταγή των Μηλίων²²².

Ο Θουκυδίδης ολοκληρώνει την αναφορά στο χαρακτήρα και την πολιτική τού Περικλή στο κεφ. ΙΙ 65. Τα τελευταία χρόνια της ζωής του πολιτικού δεν απασχολούν τον ιστορικό, διότι δεν εμφανίζουν μεγάλο πολιτικό ενδιαφέρον. Ο Θουκυδίδης ως επιστήμων-ιστορικός ενδιαφέρεται για την προβολή των πολιτικών προσωπικοτήτων, όπως ο Περικλής, ο οποίος συγκέντρωνε όχι μερικές ικανότητες, αλλά όλες τις αναγκαίες ικανότητες ενός ηγέτη. Παρόλο που ο μεγάλος ηγέτης της Αθήνας ενεπλάκη σε σκάνδαλα κατά κύριο λόγο για την προσωπική του ζωή, δεν υπήρξαν αντίστοιχες αιτιάσεις για την πολιτική του δραστηριότητα. Αναμφισβήτητα η εικόνα του Περικλή είναι εξωραισμένη, αλλά όχι ουτοπική. Ο Θουκυδίδης παρέχει κτήμα ἐς αἰεὶ στους μεταγενέστερους το πρότυπο ενός δημοκρατικού πολιτικού και μίας ακμάζουσας πόλης, η οποία είχε την τύχη να έχει ως ηγέτη τον συγκεκριμένο πολιτικό.

---

²²⁰Τσακμάκης (2004) σελ. 168

²²¹Θουκυδίδης, ΙΙ . 65 . 9

²²²Hornblower (2006), Α', σελ. 583. Ober (2004) σελ. 156

Μέρος 3

7. Αυθεντικότητα λόγων

7.α. Ψευδοξενοφώντεια Αθηναίων Πολιτεία

Πρόκειται για ένα κείμενο που αμφισβητείται η πατρότητά του, γεγονός που δεν μειώνει την ουσία του. Το κείμενο αποτελεί την αναφορά ενός ολιγαρχικού, ο οποίος απεχθάνεται κάθετη δημοκρατικό. Το έργο αυτό χαρακτηρίστηκε ως «το πρώτο κρατικοπολιτικό και κοινωνιολογικό δοκίμιο της παγκόσμιας λογοτεχνίας²²³». Στο έργο εκφράζονται ιδεολογικές και πολιτικές πεποιθήσεις και συνδέεται με την σοφιστική κίνηση. Υπάρχει απόλυτη σύνδεση του τίτλου με το περιεχόμενο του έργου. Ο ίδιος ο συγγραφέας αποσκοπεί στην απόδοση της ουσίας των πραγμάτων και όχι στην δημιουργία ενός λογοτεχνικού κειμένου. Έτσι, παρατηρούνται ορισμένες λογοτεχνικές ατέλειες, όπως το ανεπιτήδευτο ύφος, η παράθεση των σκέψεων του συγγραφέα με χαλαρό ύφος, το απότομο κλείσιμο και η κυκλική πορεία των νοημάτων. Τα στοιχεία αυτά υποδηλώνουν την αρχαϊκή σύνθεση. Ως χρονολογία του έργου θεωρείται πριν από το 431 π.Χ. ή οι αρχές του Πελοποννησιακού Πολέμου. Από την άλλη, ο A. Kirchhoff τοποθετεί το έργο στις αρχές του Πελοποννησιακού πολέμου, πράγμα που αποδέχεται και ο K. I. Gelzer, όπως και η J. deRomilly. Ο Wilamowitz διαφωνεί με αυτήν την άποψη και αναφέρει ότι το έργο γράφτηκε μετά τον θάνατο του Περικλή. Επίσης, ο Instinsky έχει διατυπώσει την άποψη ότι το έργο γράφτηκε ανάμεσα στο 440 και 432, ενώ ο Hohl λέει ότι η *Αθηναίων Πολιτεία* γράφτηκε μετά το 443. Το συγκεκριμένο έργο προσφέρει στον ερευνητή και τον αναγνώστη του την δυνατότητα να γνωρίσει την πολιτική κατάσταση που επικρατούσε στην Αθήνα, τις παραμονές του πολέμου, μεταξύ των δημοκρατικών και των ολιγαρχικών²²⁴.

Η απόδοση του έργου στον Ξενοφώντα αμφισβητήθηκε, ήδη, από την αρχαιότητα. Για παράδειγμα, ο Δημήτριος ο Μάγνης υποστήριζε ότι ήταν γνήσιο έργο του Ξενοφώντος, βασιζόμενος κατά κύριο λόγο σε γλωσσικά στοιχεία. Συγκεκριμένα, ο Διογένης Λαέρτιος αναφέρει ότι: «Αθηναίων και Λακεδαιμονίων Πολιτείαν, ἦν φησιν οὐκ εἶναι Ξενοφῶντος ὁ Μάγνης Δημήτριος»²²⁵. Οφείλουμε να επισημάνουμε ότι το συγκεκριμένο έργο περιλαμβάνεται μαζί με τα υπόλοιπα έργα του Ξενοφώντα, όπως είναι τα *Απομνημονεύματα* κλπ. δίχως να γίνεται αναφορά στο όνομα του Ξενοφώντα. Οι σύγχρονοι ερευνητές θεωρούν ότι πρόκειται για μη γνήσιο έργο του Ξενοφώντος. Όπως αναφέρουν οι Marr and Rhodes η *Αθηναίων Πολιτεία* αποτελούσε

²²³Μαυρόπουλος (2007), σ. 181

²²⁴Κωνσταντινόπουλος (1989) σελ. 58-60

²²⁵Διογ. Λαέρ. Βίος Ξενοφώντος, Β', στ', 57

ένα ενιαίο έργο με την *Λακεδαιμονίων Πολιτεία*, όμως, οι σύγχρονοι μελετητές, αλλά και οι προγενέστεροι δεν προβαίνουν στην διάκριση των δύο έργων. Ο λόγος που τα δύο έργα αντιμετωπίστηκαν ως ένα ενιαίο τμήμα είναι ενδεχομένως το θέμα τους, καθώς αναφέρονται στο ολιγαρχικό πολίτευμα και βεβαίως, οι υφολογικές τους ομοιότητες²²⁶.

Το έργο απασχολεί την επιστημονική κοινότητα τόσο σε σχέση με το θέμα του συγγραφέως, δηλαδή, εάν ανήκει στον Ξενοφώντα ή όχι, όσο και με τον χρόνο της συγγραφής του. Πρόκειται για δύο αλληλένδετα ζητήματα με τα οποία ασχολούνται οι επιστήμονες. Ενδεχομένως το θέμα θα μπορούσε να επιλυθεί, εάν γνωρίζαμε τον τρόπο εργασίας του Ξενοφώντα, όμως κάτι τέτοιο δεν είναι εφικτό, τουλάχιστον μέχρι την παρούσα χρονική περίοδο²²⁷.

Η πλειοψηφία των ερευνητών θεωρεί ότι το έργο δεν ανήκει στον Ξενοφώντα. Καταρχάς, ο Ξενοφών γεννήθηκε λίγο πριν την χρονολογία της συγγραφής του έργου, περίπου το 430 π.Χ.⁴. Εκτός από την χρονολογία υπάρχουν και υφολογικές διαφορές, αλλά και ιδεολογικές, οι οποίες μας απομακρύνουν από την άποψη ότι πρόκειται για ξενοφώντειο έργο, διότι το έργο δεν διαθέτει τις αρετές της συγγραφής και τα γνωρίσματα του Ξενοφώντα, όπως η απλότητα, η σαφήνεια και το πλούσιο λεξιλόγιο. Ένα ακόμη στοιχείο, το οποίο συνηγορεί προς αυτήν την κατεύθυνση είναι οι αιτιάσεις του κειμένου για το αυξημένο πλήθος των θρησκευτικών γιορτών στην πόλη της Αθήνας, πράγμα που απάδει με την δεδηλωμένη ευσέβεια του Ξενοφώντα. Όλα αυτά, όμως, εγείρουν απορίες για τον συγγραφέα του έργου²²⁸. Την ανωτέρω άποψη αποδέχεται και ο Β. Λεντάκης, ο οποίος υποστηρίζει ότι διάφορα στοιχεία συνηγορούν ότι το έργο δεν ανήκει στον Ξενοφώντα. Ειδικότερα, «η τραχύτητα του ύφους, ο χρόνο συγγραφής (μάλλον πριν από το 424, οπωσδήποτε όμως πριν από τη Σικελική Καταστροφή), την παραδοξολογική του ματιά και τον ειρωνικό του τόνο²²⁹».

Αναφορικά με τον συγγραφέα, υπάρχουν διάφορες εκδοχές και απόψεις, οι οποίες γίνονται αποδεκτές. Συχνά χρησιμοποιείται το όνομα ο «παλαιός ολιγαρχικός» κατά βάση από τους συγγραφείς στις αγγλόφωνες χώρες, ενώ οι γερμανόφωνοι συγγραφείς χρησιμοποιούν το όνομα «ψευδο-Ξενοφών». Σχετικά με την απόδοση του πρώτου ονόματος έχει επιλεγεί για να δηλώσει ότι το κείμενο γράφτηκε από κάποιον, ο οποίος δημιούργησε προτού να εμφανιστούν τα ολιγαρχικά καθεστώτα στην

²²⁶ Marr and Rhodes (2008) σελ. 12

²²⁷ Kalinka (1913) σελ. 3 κεξ.

²²⁸ Anderson (2002), σελ. 58. Osborn (2004), σελ. 1

²²⁹ Λεντάκης (2010) σελ. 11

Αθήνα²³⁰. Οι Marr και Rhodes στο πόνημά τους *The Old Oligarch* κάνουν χρήση του γράμματος Χ, δηλώνοντας ότι ο συγγραφέας είναι ο άγνωστος Χ²³¹.

Ο συγγραφέας είναι ένας ολιγαρχικός, ο οποίος εκφράζεται με μένος για τον λαό, καθώς τον θεωρεί ως πονηρό και αμαθή, ενώ μιλά με σεβασμό για την Σπάρτη και τις αρχές του πολιτεύματός της. Όλα αυτά οδηγούν στην σκέψη ότι είναι ένας αριστοκράτης²³². Ο συγγραφέας φαίνεται ότι κατέχει γνώσεις της σοφιστικής εξαιτίας του τρόπου της επιχειρηματολογίας του, καθώς επιδιώκει να οδηγηθεί στην συνάφεια δύο αντιτιθέμενων προτάσεων. Από την μία εκφράζεται εναντίον της δημοκρατίας, από την άλλη υποστηρίζει ότι είναι προς το συμφέρον του λαού να επικρατεί το δημοκρατικό πολίτευμα. Ούτε διατυπώνει μία πρόταση υπέρ της αναγκαστικής πτώσης του δημοκρατικού πολιτεύματος, αλλά είναι υπέρμαχος της σταδιακής μεταβολής του πολιτεύματος: «ὥστε μὲν γὰρ βέλτιον ἔχειν τὴν πολιτείαν, οἷόν τε πολλὰ ἐξευρεῖν, ὥστε μέντοι ὑπάρχειν μὲν δημοκρατίαν εἶναι, ἀρκούντως δὲ τοῦτο ἐξευρεῖν, ὅπως βέλτιον πολιτεύσονται, οὐ ῥάδιον, πλὴν, ὅπερ ἄρτι εἶπον, κατὰ μικρόν τι προσθέντα ἢ ἀφελόντα²³³».

Ο Λεντάκης για το ίδιο θέμα αναφέρει ότι η *Αθηναίων Πολιτεία* έχει αποδοθεί στον Κριτία, στον Αντιφώντα, αλλά και στον Θουκυδίδη, όμως, γλωσσικά δεν συνάδει με κανέναν από τους προηγούμενους συγγραφείς. Οι μόνες πληροφορίες για την πατρότητα του έργου που έχουμε είναι αυτές που αλιεύονται από το ίδιο το κείμενο, δηλαδή ουσιαστικά μπορούμε, μελετώντας το έργο να σκιαγραφήσουμε τα χαρακτηριστικά του συγγραφέα. Εν πολλοίς, ο Λεντάκης συμφωνεί με τα προαναφερθέντα και θεωρεί ότι στο έργο ανιχνεύεται η ιδεολογική ταυτότητα του συγγραφέα. Έτσι, πρόκειται για Αθηναίο πολίτη, όπως καθίσταται εμφανές στις παραγράφους 1.12 και 2.12 από την χρήση του α΄ πληθυντικού προσώπου. Όσο για τον τόπο της συγγραφής, αυτός δεν είναι φανερός που βρίσκεται, δηλαδή στην Αθήνα ή κάπου αλλού²³⁴.

Ένα ερώτημα το οποίο θα μπορούσε να τεθεί αφορά σε ποιους απευθύνεται ο συγγραφέας του έργου. Οι Marr και Rhodes (2008) λένουν ότι οι αποδέκτες είναι οι Λακεδαιμόνιοι ολιγαρχικοί. Κατά την γνώμη μας, δεν είναι απολύτως πειστική η συγκεκριμένη θεώρηση, δεδομένου ότι το κείμενο καθίσταται περισσότερο κατανοητό από έναν Αθηναίο πολίτη παρά από τον Λακεδαιμόνα. Εν πρώτοις, θα μπορούσε το έργο να θεωρηθεί ότι απευθύνεται σ' έναν ξένο, επειδή κάνει γενικές αναφορές στην λειτουργία του ολιγαρχικού πολιτεύματος, ωστόσο δεν είναι απολύτως αποδεκτή η άποψη αυτή, δεδομένου ότι υπάρχουν λεπτομέρειες, οι οποίες

²³⁰Marr and Rhodes (2008), σελ. 1 7, 1

²³¹Marr and Rhodes (2008), σελ. 2-3

²³²Carey (2010) σελ. 52

²³³Ξενοφώντος, *Αθηναίων Πολιτεία*, 3.9

²³⁴Λεντάκης (2010) σελ. 12-13

είναι οικείες μόνο σε έναν Αθηναίο πολίτη, όπως οι αναφορές στο δημοκρατικό πολίτευμα. Οι ανωτέρω συγγραφείς αναφέρονται και στην χρονολόγηση του κειμένου και έχοντας ως βάση ένα χωρίο υποστηρίζουν ότι το χωρίο 2.13 κάνει λόγο για κρατούμενους και πιθανόν γίνεται μνεία στην αιχμαλωσία των Λακεδαιμονίων στην Σφακτηρία το έτος 425 π. Χ.. Ένα άλλο γεγονός, που μνημονεύουν οι συγκεκριμένοι ερευνητές και πιστεύουν ότι ενισχύει την πρότασή τους είναι η αναγνώριση εκ μέρους του ολιγαρχικού συγγραφέα ότι το δημοκρατικό πολίτευμα έχει συμβάλλει στην ανάπτυξη του αθηναϊκού μεγαλείου, γεγονός που αντικατοπτρίζει την αισιοδοξία που επικρατούσε το 424 π. Χ., οπότε και θεωρούσαν οι Αθηναίοι ότι θα νικούσαν στον πόλεμο.

Από την άλλη πλευρά, ο Λεντάκης θεωρεί ότι το έργο απευθύνεται στους σύγχρονους του συγγραφέα και θέλει να τους τονίσει να μην επιχειρούν να τα βάζουν με τον δήμο, διότι είναι ανώφελο. Την άποψη αυτή ο συγγραφέας την έχει δανειστεί από τον Wilamowitz. Επίσης, αναφέρεται η πρόταση του Meyer, ο οποίος ισχυρίζεται ότι έμμεσα προτείνεται η συνεργασία με τον εξωτερικό εχθρό για την ανατροπή του καθεστώτος. Δυστυχώς, πρόκειται για μία συνήθης πρακτική, κατά την οποία οι ιδεολογικά συγγενείς παρατάξεις προτιμούσαν την συνεργασία με τον εξωτερικό εχθρό για την ανατροπή του υπάρχοντος καθεστώτος²³⁵.

Ιδιαίτερη είναι και η άποψη του Hornblower, ο οποίος λέει ότι το έργο γράφτηκε τον 4^ο αι και όχι τον 5^ο αι. από έναν δημοκράτη, ο οποίος προσποιείται τον ολιγαρχικό με σκοπό να ψυχαγωγήσει το δημοκρατικό ακροατήριο²³⁶. Η πτώση ενός πολιτεύματος συντελείται, εφόσον οι συνθήκες που το στηρίζουν δεν υφίστανται πλέον, αλλά έχουν μεταβληθεί. Επομένως, ο συγγραφέας του έργου απευθύνεται στους Ολιγαρχικούς της Αθήνας και τους λέει ότι δεν μπορούν να «ρίξουν» το καθεστώς, εάν οι συνθήκες δεν διαφοροποιηθούν. Η αντίληψη αυτή εκφράζεται από τον Λεντάκη και θεωρούμε ότι είναι ορθή²³⁷.

Θεωρείται ότι το έργο αυτό είναι το αντίπαλον δέος του Επιταφίου του Περικλέους, δεδομένου ότι καταβάλλεται η προσπάθεια να αντικρουστούν τα οφέλη που εξασφαλίζει το πολίτευμα της δημοκρατίας στους Αθηναίους, τουλάχιστον όπως εκφράστηκαν από τον Περικλή στον Επιτάφιο. Υπό αυτήν την έννοια, το έργο εκφράζει την αντίθεσή του προς τον δημοκρατικό πολίτευμα. Αντιθέσεις και αντεγκλήσεις εκφράστηκαν καθ' όλην την διάρκεια του πολέμου και όχι μόνο, όταν ο Περικλής εκφώνησε τον Επιτάφιο. Εξάλλου δεν γνωρίζουμε την βαρύτητα που είχε ο λόγος αυτός στους Αθηναίους πολίτες, ώστε να χρειασθεί η άμεση απάντηση. Το πιθανότερο είναι ότι το κείμενο δημοσιεύτηκε αργότερα, το 404, οπότε ο

---

²³⁵ Λεντάκης (2010) σελ. 15.

²³⁶ Πβ. Λεντάκης (2010) σελ. 16.

²³⁷ Λεντάκης (2010) σελ. 19

αποκλεισμός του Ξενοφώντος ως συγγραφέως μιας πιθανής απαντήσεως στον Επιτάφιο του Περικλέους δεν μπορεί να αποκλειστεί εντελώς. Συμπερασματικά, μπορεί να διατυπωθεί η σκέψη ότι τα λίγα στοιχεία που επικαλούνται οι ερευνητές για τον χρόνο συγγραφής της δεν είναι ούτε πειστικά ούτε αρκετά και μπορεί να υποστηριχθεί η άποψη ότι ένας τέτοιος χρονικός προσδιορισμός ίσως επί του παρόντος είναι ή ανεπιτυχής ή ανέφικτος.

Ολοκληρώνοντας το παρόν κεφάλαιο, ίσως, κάποιος διερωτόταν για τον σκοπό της συγγραφής ενός τέτοιου έργου, δεδομένου ότι ο συγγραφέας δεν δρέπει δάφνες φιλοσόφου. Ο ίδιος ο συγγραφέας στην αρχή του κειμένου δηλώνει ότι: «περὶ δὲ τῆς Ἀθηναίων πολιτείας, ὅτι μὲν εἶλοντο τοῦτον τὸν τρόπον τῆς πολιτείας οὐκ ἐπαινῶ διὰ τὸδε, ὅτι ταῦθ' ἐλόμενοι εἶλοντο τοὺς πονηροὺς ἄμεινον πράττειν ἢ τοὺς χρηστούς: διὰ μὲν οὖν τοῦτο οὐκ ἐπαινῶ. ἐπεὶ δὲ ταῦτα ἔδοξεν οὕτως αὐτοῖς, ὡς εὖ διασφύζονται τὴν πολιτείαν καὶ τᾶλλα διαπράττονται ἃ δοκοῦσιν ἀμαρτάνειν τοῖς ἄλλοις Ἑλλησι, τοῦτ' ἀποδείξω²³⁸». Σύμφωνα με την παραπάνω αναφορά, ο συγγραφέας αποβλέπει να καταδείξει ότι οι Αθηναίοι γνωρίζουν τον τρόπο με τον οποίο θα διατηρήσουν το πολίτευμα της δημοκρατίας, ώστε ο λαός να διαφυλάττει τα κεκτημένα του, ενώ ο βίος των καλών πολιτών να επιδεινώνεται. Παράλληλα, θέλει να καταστήσει σαφές με ποιόν τρόπο οι Αθηναίοι δημοκρατικοί κατορθώνουν να επιβάλλονται στις υπόλοιπες ελληνικές πόλεις. Οι απόψεις του δεν είναι χωρίς αποδείξεις, αλλά εκφράζει επιχειρήματα, τα οποία – πάντα κατά την γνώμη του – στοιχειοθετούν τα επιχειρήματά του. Η ανάλυση του είναι επιφανειακή και στερείται γεγονότων που θα μπορούσαν να αποτελέσουν τα παραδείγματα. Εντός αυτού του πλαισίου αναφέρεται σε ζητήματα που δεικνύουν ότι το πολίτευμα είναι τοξικό, η στάση της Αθήνας προς τους συμμάχους, οι σχέσεις ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις της Αθήνας, θέματα του πολιτικού βίου της πόλης, η σχέση των πολιτών με τους Θεούς. Αυτό που ο συγγραφέας θέλει κυρίως να επισημάνει είναι ότι η δημοκρατία αποτελεί ένα πολύ καλό πολίτευμα για τα συμφέροντα του λαού και όχι των ανωτέρων τάξεων.

7.β Αυθεντικότητα Επιτάφιου

Η J. DeRomilly πιστεύει ότι οι ιδέες που αποτυπώνονται στον Επιτάφιο είναι αντιπροσωπευτικές τόσο του Περικλή, όσο και της εποχής του σχετικά με αίσθημα της φιλοπατρίας που είχαν αναπτύξει οι Αθηναίοι. Το σωζόμενο κείμενο *Ἀθηναίων*

---

²³⁸ Ξενοφώντος, *Ἀθηναίων Πολιτεία*, 1.1.

Πολιτείας ασχολείται εκτενώς με την πολιτική δραστηριότητα του Περικλή και κάνει αναφορά στο δημοκρατικό πολίτευμα. Μέσω του κειμένου διαφαίνεται η στάση των ολιγαρχικών προς τον ηγέτη της Αθήνας, τον Περικλή και την πολιτική που ακολουθεί. Ο Θουκυδίδης αποσιωπά αυτήν την διάσταση και έτσι στον Επιτάφιο δεν μπορούμε άμεσα να κατανοήσουμε τις αποφάσεις του Περικλή σε εσωτερικό και εξωτερικό πεδίο. Ο Επιτάφιος για να καταστεί κατανοητός πρέπει να ενταχθεί στο συγκεκριμένο πλαίσιο, αλλιώς δεν δικαιολογείται η παρέκκλιση από την συνήθη δομή τέτοιων λόγων. Εκτός και εάν ληφθούν υπόψη οι παραπάνω συνθήκες ως πρόκληση για την συγκεκριμένη δομή. Επομένως, εκείνο που έχει σημασία είναι το ειδικό βάρος των λόγων του Περικλή, ο οποίος σταδιακά γινόταν υπόλογος προς τους απλούς Αθηναίους για την πολιτική που ακολούθησε και όχι ο χρόνος συγγραφής του λόγου. Ο *Επιτάφιος* ήταν ο πρώτος λόγος του Περικλή μέσα στον πόλεμο και του δίνεται η δυνατότητα να τονώσει το ηθικό των πολιτών της Αθήνας, να υπερασπιστεί την πολιτική του και να αναφερθεί στο όραμα της Αθήνας. Για αυτόν τον λόγο, υποστηρίζεται ότι ο Θουκυδίδης προσπάθησε να καταγράψει πιστά τον λόγο του Περικλή, λόγω του ενδιαφέροντος που εμφάνιζε στο εσωτερικό πολιτικό πεδίο και λόγω ότι συνόψιζε την πολιτική του Περικλή. Συνεπώς, οι αλλαγές στον λόγο μετά το 404 π.Χ. που συντελέστηκαν από τον Περικλή δεν θα ήταν δραματικές, ώστε να μην αλλοιωθεί το νόημα των λόγων του μεγάλου Αθηναίου ηγέτη²³⁹.

Ο S. Hornblower υποστηρίζει ότι στον Θουκυδίδη «από τη μια πλευρά το κριτήριο είναι απλώς η αλήθεια (αληθώς λεχθέντα), ενώ από την άλλη η καταλληλότητα» θέλοντας να δηλώσει την αντινομία ανάμεσα στα κριτήρια της υποκειμενικότητας και της αντικειμενικότητας²⁴⁰. Άλλοι ερευνητές έχουν τονίσει ότι δεν υφίσταται αντινομία: «γύρω από τον κεντρικό πυρήνα μιας δημηγορίας, την *ξύμπασα γνώμη* της, το μοναδικό που επικρατεί είναι το κριτήριο της καταλληλότητας»²⁴¹. Ο Θουκυδίδης κατείχε την ρητορική τέχνη και αναμφίβολα δεν είναι αναγκαίο ό,τι λέει «να έχουν προσδιοριστεί από την θεωρία, παρά μόνο στο βαθμό που η θεωρία θα μπορούσε να αντληθεί από την πρακτική των πιο επιτυχημένων διπλωματών των ημερών του», με αποτέλεσμα πάλι να διερωτόμαστε τι όντως έχει λεχθεί στην πραγματικότητα²⁴².

Κάποιοι υποστηρίζουν ότι υπάρχουν τμήματα στο έργο του Θουκυδίδη που ανταποκρίνονται σε αυτά που βλέπει ο ομιλητής και άλλα που χαρακτηρίζουν τον Θουκυδίδη. Για παράδειγμα στην δημηγορία, όπου μιλά ο Περικλής υποστηρίζεται ότι το κεντρικό απόσπασμα, στο οποίο αναλύεται η στρατηγική του Περικλή έχει

²³⁹Κωνσταντινόπουλος (1989) σελ. 24-25

²⁴⁰Hornblower (2003) σελ. 120 κεξ.

²⁴¹De Ste Croix (1972) σελ. 11

²⁴²Θουκ. 68.2· Δ 84.2.Hornblower (2003) σελ. 122

γραφεί από τον Θουκυδίδη και είναι μεταγενέστερο λόγω του διαφορετικού ύφους και της διάθεσης. Βεβαίως, η στάση μας ως προς αυτήν την οπτική πρέπει να είναι επιφυλακτική²⁴³. Ειδικότερα, η αλλαγή ύφους δηλώνει ότι υπήρχε η συνείδηση του γεγονότος ότι πολλοί εκ των πολιτών δυσανασχετούσαν με την πολιτική του πολέμου, πράγμα που καθιστά εμφανές ότι ο Περικλής δράττοντας την ευκαιρία θα απαντούσε στους επικριτές του. Ενδεχομένως, ο Περικλής έκανε αναφορά στην πραγματικότητα στο ψήφισμα των Μεγαραίων και ότι «ένας «θουκυδίδειος» λόγος για τα πολεμικά σχέδια του Περικλή έχει εισαχθεί στο λόγο εκείνου για το αν θα πρέπει να αρθεί το ψήφισμα των Μεγαραίων²⁴⁴».

Επιπλέον, έχει επισημανθεί ότι «ο Επιτάφιος του Περικλή στο Βιβλίο Β του Θουκυδίδη αποτελεί απόηχο σωζόμενων παραδειγμάτων του είδους από τον 4ο αιώνα, όπως ο Επιτάφιος του Λυσία ή ο Πανηγυρικός του Ισοκράτη». Οι δημηγορίες του Θουκυδίδη ακολουθούν τους κανόνες της ρητορικής και συχνά καταρρίπτουν συμβατικά ρητορικά μοτίβα. Έτσι, ο *Επιτάφιος* μπορεί πραγματικά να αποτελεί ασυνήθιστο δείγμα του είδους²⁴⁵.

Αναφέραμε κάποια επιχειρήματα, τα οποία είναι και αντικρουόμενα σχετικά με το ζήτημα της αυθεντικότητας των δημηγοριών. Κανένα από αυτά δεν είναι τόσο ισχυρό, ώστε να γίνει αποδεκτή η μία ή άλλη πλευρά. Ενδεχομένως σε κάποιες περιπτώσεις, ο ίδιος ο Θουκυδίδης έκανε χρήση δικών του επιχειρημάτων στο πλαίσιο της προσωπικής διευθέτησης των πραγμάτων. Μέσω των δημηγοριών, ο Θουκυδίδης στόχευε να καταγράψει «αυτό που πραγματικά ειπώθηκε». Συγχρόνως, όμως, είχε και έναν άλλο σκοπό· (να παραλείψει, να επιλέξει και να συγκεντρώσει υλικό, προσφέροντας έτσι «αυτό που άρμοζε²⁴⁶»).

Η Greenwood δηλώνει ότι ο Θουκυδίδης ήταν δύσκολο να μεταφέρει τις ακριβείς λεπτομέρειες όσων αναφέρθηκαν και εντός αυτού του πλαισίου παρουσιάζει το ιδανικό κριτήριο για την καταγραφή πληροφοριών, που έγκειται στην πιστή και την λεπτομερή καταγραφή. Πρακτικά, όμως, απορρίπτει αυτό το κριτήριο και αποδέχεται ένα πρακτικότερο, το οποίο συνίσταται στο να μείνει πιστός στις ιδέες πίσω από όσα οι ομιλητές πραγματικά είπαν²⁴⁷. Ο Θουκυδίδης ως ιστορικός θέλησε να αποτυπώσει με ακρίβεια την ουσία των επιχειρημάτων του ομιλητή και παράλληλα χρησιμοποίησε τους λόγους ως μέσο ιστορικής ερμηνείας δίχως να θέτει μεγάλη απόσταση από την αλήθεια. Όπως ισχυρίζεται η Greenwood: «η ιστορική ερμηνεία

²⁴³Hornblower (2003) σελ. 124

²⁴⁴Salmon (1984) σελ. 274, σημ. 17

²⁴⁵Hornblower (2003) σελ. 124

²⁴⁶Hornblower (2003) σ. 127

²⁴⁷Θουκ. Ι. 22: «Καὶ ὅσα μὲν λόγῳ εἶπον ἕκαστοι ἢ μέλλοντες πολεμήσειν ἢ ἐν αὐτῷ ἤδη ὄντες, χαλεπὸν τὴν ἀκρίβειαν αὐτὴν τῶν λεχθέντων δια μνημονεῦσαι ἦν ἐμοὶ τα εἶν αὐτὸς ἤκουσα καὶ τοῖς ἄλλοθεν ποθεν ἐμοὶ ἀπαγγέλλουσιν ὡς δ' ἂν ἐδόκουν ἐμοὶ ἕκαστοι περὶ τῶν αἰεὶ παρόντων τὰ δέοντα μάλιστ' εἰπεῖν, ἔχομέν φ' ὅτι ἐγγύτατα τῆς ξυμπάσης γνώμης τῶν ἀληθῶς λεχθέντων, οὕτως εἴρηται».

ίσως περιλαμβάνει: τον χαρακτηρισμό ενός εκάστου ομιλητή, την αλληλεξάρτηση λόγου και πράξεων, τις προσδοκίες διαφορετικών ακροατηρίων, την κριτική της ρητορικής παιδείας και την εισαγωγή ενδοκειμενικών και διακειμενικών υπαινιγμών. Είναι σημαντικό ότι ο Θουκυδίδης αντισταθμίζει την απώλεια των πραγματικών λέξεων των ομιλητών, τονίζοντας τις ιδέες πίσω από τις λέξεις²⁴⁸».

Οι δημηγορίες κατέχουν κεντρική θέση στο έργο του Θουκυδίδη και πιστοποιούν την έννοια της σχέσης μεταξύ των *λόγων* και των *έργων*. Οι δύο όροι αλληλοσυνδέονται και ενισχύουν ο ένας τον άλλον, καταδεικνύοντας παράλληλα την αντίθεση μεταξύ του σχεδίου και της εκτέλεσης, δηλαδή την σχέση που υφίσταται ανάμεσα στον ανθρώπινο σχεδιασμό και της πραγματικότητας. Οι λόγοι προαναγγέλλουν τα γεγονότα που θα ακολουθήσουν ή και το αντίθετο διαψεύδονται από τα ίδια τα έργα. Ο Θουκυδίδης εδραίωσε τους λόγους στα ιστορικά έργα, γεγονός που επισύρει τις αιτιάσεις του Κράτιππου, ο οποίος πιστεύει ότι οι πολλές δημηγορίες αποτελούσαν μία ενοχλητική διακοπή για την πορεία της αφήγησης²⁴⁹.

Ο Πολύβιος αναφέρεται στην θέση των δημηγοριών σ' ένα ιστορικό έργο και τονίζει την αυθεντικότητα των λόγων. Ο Πολύβιος σημειώνει ότι ο Θουκυδίδης έκανε λάθος με τις δημηγορίες, διότι δεν κατέγραψε ούτε όσα ειπώθηκαν ούτε το πραγματικό νόημα όσων ελέχθησαν (*οὐ γὰρ τὰ ῥηθέντα γέγραφεν, οὐδ' ὡς ἔρρηθη κατ' ἀλήθειαν*). Κατ' αυτόν, οι δημηγορίες εξυπηρετούν την επίδειξη της ρητορικής δεινότητας του συγγραφέως. Ο ιστορικός, όμως, έχει ως μέλημα να καταγράψει ό,τι λέχθηκε στην πραγματικότητα και ύστερα να ανακαλύψει την αιτία, γιατί ένας λόγος είχε ή δεν είχε το επιθυμητό αποτέλεσμα²⁵⁰.

Ο Finley έχει διατυπώσει την πρόταση ότι το έργο του Θουκυδίδη γράφτηκε προς το τέλος του πολέμου και έχοντας η εξορία επηρεάσει σε πολύ μεγάλο βαθμό τον ιστορικό συγγραφέα. Οι εμπειρίες του, ωστόσο από την ενεργό πολιτική και από τον βίο της Αθήνας χρονολογούνται πριν το 424 π.Χ., συνεπώς στο έργο του αποτυπώνονται οι εντυπώσεις εκείνων των χρόνων. Ο Finley πιστεύει ότι οι δημηγορίες του Περικλή αποδίδουν το ακριβές ύφος του ομιλητή. Ο συγγραφέας λέει ότι ενδεχομένως ο Θουκυδίδης να κρατούσε σημειώσεις κατά τη διάρκεια του πολέμου και το έργο του να συντέθηκε πάνω σε σχέδιο που έγινε πιο συνειδητό μετά το πέρας του πολέμου²⁵¹.

Ολοκληρώνοντας θα λέγαμε ότι δεν μπορούμε να αγνοήσουμε το γεγονός ότι ο Θουκυδίδης διαθέτει κριτικό πνεύμα και έχει πλήρη συνείδηση του έργου που επιτελεί: «για τα γεγονότα του πολέμου δεν θέλησα ν' αρκεσθώ σε πληροφορίες του

²⁴⁸Greenwood (2006) σ. 2

²⁴⁹*FGrHist* 64 F 1

²⁵⁰Θουκ. 12. 25a κ.ε., 2.56.10

²⁵¹Finley (1988) σ. 279

πρώτου τυχόντος ούτε στην προσωπική μου αντίληψη και μόνο, αλλά έκανα προσεκτική έρευνα και για τα γεγονότα, στα οποία ήμουν παρών και για τα όσα μου ανέφερα. Η εξακρίβωση ήταν δύσκολη, επειδή όσοι ήσαν αυτόπτες μάρτυρες των γεγονότων μου έδιναν ο καθένας την δική του εκδοχή, ανάλογα με την συμπάθειά του προς τον ένα ή τον άλλον αντίπαλο²⁵²». Ο Θουκυδίδης ευρισκόμενος στην εξορία μπόρεσε να συλλέξει τις πληροφορίες και από τις δύο πλευρές: «και έτσι μπόρεσα να παρακολουθήσω με ηρεμία τα γεγονότα²⁵³». Ο Θουκυδίδης ως ιστορικός έχει την ικανότητα να διακρίνει την αλήθεια στις μαρτυρίες: «η έλλειψη του μυθώδους από την διήγησή μου, ίσως την κάνη λιγότερο ευχάριστη. Αλλά θα είμαι ικανοποιημένος, αν το έργο μου κριθί ωφέλιμο από όσους θελήσουν να έχουν ακριβή γνώση των γεγονότων που συνέβησαν και εκείνων που θα συμβούν στο μέλλον, τα οποία, από την πλευρά της ανθρώπινης φύσης, θα είναι όμοια ή παραπλήσια. Έγραψα την Ιστορία μου για να μείνει αιώνιο κτήμα των ανθρώπων και όχι σαν έργο επίκαιρου διαγωνισμού για ένα πρόσκαιρο ακροατήριο²⁵⁴». Με αυτά τα λόγια ο Θουκυδίδης θέλει να καταστήσει σαφές στους επόμενους ότι το κείμενό του θα βρίσκει εφαρμογή στο μέλλον τονίζοντας, όπως παρατηρεί η J. deRomilly «το ανθρώπινο²⁵⁵».

Ο *Επιτάφιος* λόγος του Περικλή εκφωνήθηκε το 431 π.Χ. στο τέλος του πρώτου χρόνου του Πελοποννησιακού Πολέμου. Οι φάσεις του πολέμου είναι οι εξής: 1^η φάση *Αρχιδάμειος Πόλεμος* (431-421 π.Χ.), 2^η φάση *Νικίειος Ειρήνη* (421 π.Χ.) και 3^η φάση τα *Σικελικά* (415-413 π.Χ.). Ο λόγος εκφωνήθηκε στην διάρκεια μίας τελετής για τους νεκρούς, που έχασαν τη ζωή τους σε διάφορες μάχες, οι οποίες έλαβαν χώρα το συγκεκριμένο διάστημα, όπως σε ιππομαχία στο Θριάσιο πεδίο, στα Φρύγια, στην πολιορκία της Ποτίδαιας και στις ναυτικές επιχειρήσεις στις ακτές της Πελοποννήσου και της Λοκρίδας²⁵⁶.

7.γ Θεωρίες για την πατρότητα του λόγου

Υπάρχουν διάφορες θεωρίες αναφορικά με την πατρότητα του *Επιταφίου*, πράγμα που διχάζει τους μελετητές του έργου. Κάποιοι πιστεύουν ότι ο Θουκυδίδης ξεκίνησε να γράφει το έργο του το 421 π.Χ. έχοντας ως βασικό εργαλείο τις σημειώσεις, που είχε κρατήσει από την έναρξη του πολέμου, επειδή ο ίδιος είχε την πεποίθηση ότι ο πόλεμος θα σταματούσε με την *Νικίειο Ειρήνη* (421 μ.Χ.). Ο Patzer και ο Ullrich αποδεχόνται ως χρόνο συγγραφής του λόγου την περίοδο της Νικίειου

---

²⁵²Θουκ., Α, 22, 1-2.

²⁵³Θουκ., Ε, 26,5.

²⁵⁴Θουκ., Α, 22,4.

²⁵⁵Romilly (1999). Πηγή www.ekivolos. Ανάκτηση 10\6\2019.

²⁵⁶Μαραγκόζη, Ε. (2006) *Επιτάφιος του Περικλή*. Ανακτήθηκε από: teachingreek.blogspot.

ειρήνης²⁵⁷. Παρόλο που το χωρίο 34. 7 και η πρόταση «διάπαντος πολέμου» εκλαμβάνεται ως απόδειξη για την μεταπολεμική σύνθεση του λόγου, αλλά οι ερευνητές δεν πιστεύουν ότι ο συγγραφέας εννοεί όλη την διάρκεια του πολέμου. Ο Β. Κωνσταντινόπουλος θεωρεί ότι η μεταγενέστερη σύνθεση του έργου δεν στηρίζεται απολύτως ούτε είναι δυνατόν να αμφισβητηθεί η πατρότητα του λόγου²⁵⁸. Η συνέχιση του πολέμου ώθησε τον συγγραφέα στην εκ νέου συγγραφή και αναθεώρηση του υλικού του, ιδίως μετά την εκστρατεία στη Σικελία (415-413 π.Χ.) και την πτώση της Αθηναϊκής δημοκρατίας το 404 π.Χ. Ο Θουκυδίδης παρακολουθούσε τους λόγους του Περικλή και υπήρξε μεγάλος θαυμαστής του, οπότε προσπάθησε με πιστό τρόπο να αποτυπώσει το μεγαλείο του Αθηναίου πολιτικού. Σίγουρα με απόλυτη ακρίβεια πρέπει να έχει αποτυπωθεί ο πρώτος λόγος του Περικλή, διότι περιλαμβάνει το πολεμικό του σχέδιο και ήθελε να αποσπάσει την συναίνεση του δήμου, γεγονός που έκανε τον Θουκυδίδη να το παρακολουθεί με προσοχή και δίχως ίχνος προχειρότητας στην καταγραφή του²⁵⁹.

Άλλοι ερευνητές έχουν την άποψη ότι ιστορικός αντιλαμβανόταν τον Πελοποννησιακό πόλεμο ως ένα ενιαίο ιστορικό γεγονός και υπό αυτήν την οπτική παρουσιάζεται στο έργο του. Ειδικότερα, θεωρούν ότι παρακολούθησε εξ αρχής ως συμμετέχων στα γεγονότα του πολέμου και ακολούθως από μακριά, καθώς βρισκόταν στην Θράκη. Η απόσταση ήταν ικανή, ώστε να τον βοηθήσει στην κατανόηση των γεγονότων και ιδίως την μεγάλη σημασία που είχε αυτός ο πόλεμος. Όταν ο πόλεμος τελείωσε επέστρεψε στην Αθήνα, όπου συνέχισε την συγγραφή.

Τίθενται πολλά θέματα, που αφορούν την πατρότητα του Επιταφίου, όπως εάν όντως εκφωνήθηκε από τον Περικλή ή εάν προσεγγίζει όσα ελέχθησαν από τον μεγάλο ηγέτη. Επιπροσθέτως, έχει ειπωθεί ότι ο *Επιτάφιος* δεν εκφωνήθηκε από τον Περικλή, αλλά πρόκειται για δημιούργημα του Θουκυδίδα, ουσιαστικώς ομιλούμε για έναν ύμνο προς την πόλη των Αθηνών και το δημοκρατικό πολίτευμα, γεγονός που μας προσανατολίζει στην συγγραφή του έργου μετά το 404 π.Χ. Στην περίπτωση της συγγραφής του λόγου μετά το 404 π.Χ. διατηρήθηκε το πνεύμα των λόγων και η πιστότητα τους. Επίσης, ο ιστορικός, εάν ήθελε να πλέξει το εγκώμιο της Αθήνας και του Περικλή θα το έκανε με άμεσο και όχι έμμεσο τρόπο.

Ο Α. Lesky υποστηρίζει ότι αδυνατούμε να διαχωρίσουμε τα λόγια και τις σκέψεις του Περικλή από αυτές του Θουκυδίδα. Για τον ιστορικό, ο Αθηναίος πολιτικός είναι το πολιτικό ιδεώδες²⁶⁰. Ενδεχομένως, ο Θουκυδίδης να επιτείνει τα λόγια του Περικλή για χάρη της λογοτεχνικότητας του έργου του, καθώς δεικνύει

²⁵⁷ Πβ. Β. Κωνσταντινόπουλος (1989) σελ. 21.

²⁵⁸ Β. Κωνσταντινόπουλος (1989) σελ. 22.

²⁵⁹ Κωνσταντινόπουλος (1989) σελ. 22

²⁶⁰ Lesky (2011) σελ. 662

αρχικά το μεγαλείο της Αθήνας και του Περικλή και ακολούθως τον ξεπεσμό των διαδόχων του μεγάλου ηγέτη, οι οποίοι κατάντησαν να γίνουν έρμαια του δήμου αντί να ακολουθήσουν την πολιτική του μεγάλου Αθηναίου πολιτικού. Κατά την γνώμη μας, ο Θουκυδίδης παρέστησε την γενική σκέψη και θέση του αγορητή ευρισκόμενος το δίλημμα πόλεμος ή ειρήνη. Σαφώς, ο ίδιος ενδεχομένως να εφηύρε τα επιχειρήματα, επιδιώκοντας να καταστήσει έκδηλη την στάση του πολιτικού ηγέτη, καθώς και τις αιτίες που την προξένησαν. Ας μην ξεχνάμε ότι θα υπήρξαν διαφοροποιήσεις ως προς το περιεχόμενο του λόγου, επειδή ο συγγραφέας γνώριζε το αποτέλεσμα της έκβασης του πολέμου, πράγμα που καθίσταται εμφανές από το γεγονός ότι απουσιάζουν οι ασήμαντες λεπτομέρειες. Ο ίδιος ο Θουκυδίδης αναφέρει επί του θέματος ότι: «όσο για τις αγορεύσεις που εκφωνήθηκαν από διαφόρους κατά τις παραμονές του πολέμου και κατά τη διάρκεια του, ήταν δύσκολο να τις αποδώσω με ακρίβεια, τόσο εκείνες που άκουσα ο ίδιος, όσο και εκείνες που άλλοι τις είχαν ακούσει και μου τις ανέφεραν. Γι' αυτό και τις έγραψα έχοντας υπ' όψη τι θα έπρεπε να είχαν πει οι ρήτορες, που να αρμόζει καλύτερα στην κάθε περίπτωση και ακολουθώντας, όσο ήταν δυνατόν, τη γενική έννοια των όσων είπαν πραγματικά» (1, 22). Η σύνταξη μίας τόσο άρτιας δημηγορίας απαιτεί χρόνο, σύγκριση με άλλες, πράγμα που σημαίνει ότι κανείς δεν θα μπορούσε υπό αυτές τις συνθήκες που εκφωνήθηκε η συγκεκριμένη να την δημιουργήσει²⁶¹. Στο μεθοδολογικό του κεφάλαιο (I 22) ο Θουκυδίδης υποστηρίζει ότι η λεπτομερής απομνημόνευση ήταν δύσκολη, όμως, παρέμεινε πιστός στην κεντρική ιδέα των λόγων (ξύμπασα γνώμη). Η συγκεκριμένη πρόταση «ξύμπασα γνώμη» δηλώνει την ακρίβεια και την αντικειμενικότητα δίχως παραλείψεις και παρασιωπήσεις²⁶².

Ο Ι.Θ. Κακριδής θεωρεί ότι ο Περικλής δεν εκφώνησε τον λόγο το 431 π. Χ., αλλά είναι το αποτέλεσμα της ανασύστασης του ιστορικού παρελθόντος της πόλης των Αθηνών από τον Θουκυδίδη μετά τη λήξη του πολέμου το 404 π. Χ.. Οι Αθηναίοι καταφέρονται εναντίον του νεκρού Περικλή και του επιρρίπτουν ευθύνες για την αιτία του καταστροφικού αποτελέσματος του πολέμου. Βεβαίως, ο ηγέτης της Αθήνας είχε πεθάνει στην αρχή του πολέμου, δηλαδή στο δεύτερο έτος του. Έτσι, ο μεγάλος ιστορικός της αρχαιότητας αποσκοπεί να αποκαταστήσει το μεγαλείο του Περικλή, επειδή είχε την πεποίθηση ότι η φράση «μη εἴκειν Πελοποννησίους» δεν ήταν μία ανυπόστατη πρόταση του πολιτικού, αλλά αποτύπωνε μία μεγάλη αλήθεια, καθώς επί της ουσίας βρίσκονταν σε εμπόλεμη κατάσταση δύο διαφορετικές ως προς το πολιτικό και ιδεολογικό φάσμα πολιτείες. Αυτή ήταν η πραγματική και ουσιαστική

---

²⁶¹<http://www.ekivolos.gr>

²⁶²Β. Κωνσταντινόπουλος (2013) σελ. 77-82

αιτία του πολέμου²⁶³. Κατά τον Θ. Κακριδή, ο *Επιτάφιος* αποτελεί την ευτυχή συγκυρία ενός μεγάλου ηγέτη και ενός μεγάλου ιστορικού²⁶⁴.

Κατά την διάρκεια των ετών και με την μελέτη των επιστημόνων, οι ερευνητές τείνουν να δεχτούν ότι ο λόγος εκφωνήθηκε από τον Περικλή συμβιβάζοντας τις προαναφερθείσες προτάσεις και η σύνθεσή του πραγματοποιήθηκε μετά το 404 π.Χ..

Μέρος 4ο

Η πολιτική κατάσταση στην Αθήνα πριν και μετά τον Πελοποννησιακό πόλεμο

8.α. Εισαγωγή

Ο Πελοποννησιακός πόλεμος ανάμεσα στην Αθηναϊκή και την πελοποννησιακή συμμαχία ξεκίνησε το 431 π.Χ., με αιφνιδιαστική επίθεση των Θηβαίων, (συμμάχων των Λακεδαιμονίων), εναντίον των Πλαταιών, (συμμάχων των Αθηναίων). Έληξε το φθινόπωρο του 405 π.Χ., με πλήρη ήττα του ναυτικού των Αθηναίων στους Αιγός ποταμούς και στη συνέχεια, με την πολιορκία της Αθήνας και την παράδοση της (404 π.Χ.) στο Λύσανδρο της Σπάρτης.²⁶⁵

8.β Η Αθήνα πριν από τον Πελοποννησιακό πόλεμο

Η ισχύς και η ευημερία της αθηναϊκής δημοκρατίας του 5ου αιώνα εξαρτιόταν κυρίως από τη θαλασσοκρατία της στον χώρο του Αιγαίου. Στην αρχική της μορφή αυτή αποτελούσε έναν εθελοντικό συνασπισμό «της Αθήνας και των συμμάχων της»- πρόκειται για τη «Δηλιακή συμμαχία» των νεότερων μελετητών- που σχηματίστηκε όταν πόλεις κάλεσαν την Αθήνα να ηγηθεί στη συνέχιση του πολέμου απελευθέρωσης και αντεκδίκησης που διεξήγαγαν εναντίον της Περσίας. Σταδιακά η αρχική συμμαχία εξελίχθηκε σε Ηγεμονία που λειτουργούσε κάτω από απόλυτη αθηναϊκή κυριαρχία με γνώμονα την εξυπηρέτηση, κατά κύριο λόγο, των συμφερόντων της Αθήνας.²⁶⁶

Η Ελλάδα ήταν φτωχή σε καλλιεργήσιμες γαίες, Είχε έλλειψη από σιτάρι, καθώς και από μεταλλεύματα και δάση. Οι εγκαταστάσεις, λοιπόν, σε χώρες πλούσιες ή ευνοϊκά τοποθετημένες για το εμπόριο ήταν σωτηρία γι'αυτήν. Δίχως άλλο

²⁶³Φραγκούλης, (1987) σσ. 17-20

²⁶⁴Κακριδή, (1985)σσ. 13-14.

²⁶⁵Ράπτης (2002) σελ. 35

²⁶⁶Κέιγκαν (2004) σελ.42

σπουδαιότερη στην αρχή ήταν η επιθυμία να βρουν γαίες και έπειτα αναπτύχθηκε το εμπόριο και σκέφτηκαν περισσότερο τα κέρδη από την εκμετάλλευση του εδάφους. Ο Θουκυδίδης το μνημονεύει διακριτικά, ευκαιριακά, αλλά χωρίς να επιμένει: μιλά για το σιτάρι με αφορμή τη Σικελία, αλλά πρόκειται για την παρεμπόδιση του επισιτισμού των Πελοποννησίων.²⁶⁷

Με την πάροδο των ετών, σχεδόν όλα τα μέλη της Συμμαχίας εγκατέλειψαν τους στόλους που είχαν, προτιμώντας να εισφέρουν σε χρήμα στο κοινό συμμαχικό ταμείο.²⁶⁸ Φυσικά, ο φόρος υποτέλειας κάθε άλλο παρά ήταν ο μοναδικός τρόπος με τον οποίο οι Αθηναίοι επωφελούνταν από την ηγεμονία τους. Το γεγονός και μόνο ότι καθιστούσε την Αθήνα «Μεγάλη Δύναμη» της επέτρεπε να προσπορίζεται πρόσθετα οφέλη με ποικίλους τρόπους, για παράδειγμα, μετατρέποντας τον Πειραιά σε λιμάνι μαγνήτη που προσέλκυε το εμπόριο απ'όλο τον κόσμο και πέρα από αυτόν.²⁶⁹

Τα μεγάλα κέρδη που οι Αθηναίοι αποκόμισαν από τις ηγεμονικές τους κτήσεις τα χρησιμοποίησαν για δικούς τους σκοπούς, και ιδιαίτερα για το σπουδαίο πρόγραμμα ανοικοδόμησης το οποίο χάρισε αίγλη στην πόλη τους και εργασία στον πληθυσμό της, αλλά και τη συσσώρευση μεγάλου αποθεματικού. Το ναυτικό προστάτευε τα πλοία των Αθηναίων εμπόρων που συναλλάσσονταν σε ολόκληρη τη Μεσόγειο και πέρα από τα όρια της. Διασφάλιζε επίσης την πρόσβαση των Αθηναίων στους σιτοβολώνες της Ουκρανίας και στους ψαρότοπους της Μαύρης Θάλασσας που τους ήταν απαραίτητοι όχι μόνο για να συμπληρώσουν την ανεπαρκή εσωτερική παραγωγή τροφίμων, αλλά και για να την υποκαταστήσουν τελείως -με αντίστοιχη αξιοποίηση του αποθεματικού- στην περίπτωση που θα αναγκάζονταν σε περίοδο πολέμου να εγκαταλείψουν τα χωράφια τους.²⁷⁰

Μερικές χιλιάδες Αθηναίοι, αναμφίβολα κυρίως φτωχοί, επωφελούνταν από τις αποικίες και τις κληρουχίες, στις οποίες έπαιρναν κτήματα ή τις οποίες έπαιρναν τακτικό ενοίκιο. Μερικοί πλούσιοι Αθηναίοι μπορεί να έβγαλαν χρήματα αποκτώντας γη στο έδαφος των συμμάχων. Επίσης εξέχοντες Αθηναίοι μπορεί μερικές φορές να είχαν μεγαλύτερες δυνατότητες, τις οποίες δεν θα απολάμβαναν ποτέ αν δεν υπήρχε η αθηναϊκή ηγεμονία, να επωφεληθούν οι ίδιοι δρώντας ως άρχοντες συμμαχικών πόλεων, επίσκοποι, φρούραρχοι και τα παρόμοια.²⁷¹

Στην Αθήνα, η Εκκλησία του Δήμου, δηλαδή η λαϊκή συνέλευση, αποφάσιζε για όλα τα πολιτικά θέματα εσωτερικά και εξωτερικά, στρατιωτικά και δημόσια. Η *Βουλή των Πεντακοσίων*, επιλεγμένη με κλήρο από το σύνολο των Αθηναίων πολιτών είχε το προνόμιο να εισάγει μέτρα για συζήτηση στη συνέλευση με τη μορφή

---

²⁶⁷Romilly (2003) σελ.14-15

²⁶⁸Κέιγκαν (2004) σελ.42

²⁶⁹Croix (2005) σελ.80

²⁷⁰Κέιγκαν (2004) σελ. 42-43

²⁷¹Croix (2005) σελ.80

προβουλεύματος, παρέμενε ωστόσο αυστηρά υποτελής στο ευρύτερο σώμα. Το σημαντικότερο αξίωμα στο αθηναϊκό πολίτευμα -και ένα από τα ελάχιστα που απαιτούσαν όχι κλήρωση αλλά εκλογή- ήταν εκείνα των δέκα στρατηγών. Οι δέκα στρατηγοί στο σύνολο τους δεν αποτελούσαν υπουργικό συμβούλιο, ούτε λειτουργούσαν ως κυβέρνηση: τον ρόλο αυτόν τον είχε η εκκλησία.²⁷²

8.γ Ιμπεριαλιστική πολιτική

Οι μαρτυρίες είναι ανεπαρκείς για να μπορέσουμε να καθορίσουμε την έκταση της εκμετάλλευσης και της καταπίεσης στην αθηναϊκή ηγεμονία. Αναμφίβολα, υπήρχαν αρκετή εκμετάλλευση και καταπίεση -ο ιμπεριαλισμός δεν είναι ευχάριστο πράγμα. Όμως, πολλοί ταπεινοί άνθρωποι μεταξύ των συμμάχων είχαν σημαντικούς λόγους να φοβούνται τους δικούς τους ολιγαρχικούς -ανθρώπους της κατηγορίας του Ψευδο-Ξενοφώντα- πολύ περισσότερο από ό,τι τους Αθηναίους, των οποίων η βαθιά πίστη στη δημοκρατία και την ισότητα απέναντι στους νόμους τους έκανε να ενδιαφέρονται καταρχήν να προστατεύσουν τη μάζα του λαού, ανεξάρτητα από τον βαθμό στον οποίο μπορεί να θυσίαζαν ευκαιριακά τις αρχές τους είτε στην απληστία τους είτε στην επιθυμία τους για δύναμη ή ασφάλεια.²⁷³

Ο αθηναϊκός ιμπεριαλισμός στο έργο του Θουκυδίδη εμφανίζεται, μονολιθικά, ως η πολιτική που ακολουθεί στην πράξη η Αθήνα. Δεν υπάρχουν διαφοροποιήσεις κομματικές σε σχέση με τον ιμπεριαλισμό, ούτε παραδοσιακά προγράμματα στα οποία αναφέρονται οι παρεμβάσεις των ρητόρων, κατά συνέπεια, δεν υπάρχουν επίσης, ως απόρροιας κομματικής επιρροής, περίοδοι που να συνδέονται με κάποια ιδιαίτερη μορφή ιμπεριαλισμού, ούτε διαφορετικές φάσεις στην ιστορία της αθηναϊκής πολιτικής: όλα συγχωνεύονται σε μια εκ των πραγμάτων ενότητα, σαν να μην υπήρχε παρά μια ομοιογενής, και πάντα όμοια θέληση που εκφραζόταν στην πράξη, σαν να ήταν η Αθήνα στο σύνολο της πάντα ιμπεριαλιστική και πάντα με τον ίδιο τρόπο.²⁷⁴

Καθόλη τη διάρκεια της διοίκησης της πόλης από τον Περικλή, και κύρια μετά το θάνατο του Κίμωνα, εντάθηκαν οι πολιτικές συγκρούσεις των αντιπάλων.²⁷⁵ Ανακαλύπτουμε λοιπόν ότι ως προς τον ιμπεριαλισμό, οι Αθηναίοι σχηματίζουν τρεις κύριες ομάδες. Πρώτα αν και χωρίς κανένα σχεδόν ρόλο σε καιρούς κανονικούς, πρέπει να αναφερθούν οι αντίπαλοι του ιμπεριαλισμού· είναι αυτοί που μέμφεται ο Περικλής στην τελευταία μεγάλη αγόρευση του και που αναμφίβολα υπήρχαν

---

²⁷²Κέιγκαν (2004) σελ. 43,46

²⁷³Croix (2005) σελ.81

²⁷⁴Romilly (2004) σελ.88

²⁷⁵Κωνσταντινόπουλος (1989) σελ. 34

ανέκαθεν στην Αθήνα, όπου αποτελούσαν μια επαναστατική αντιπολίτευση, τοποθετώντας όλες τις ελπίδες στη Σπάρτη και θαυμάζοντας την αποκλειστικά.²⁷⁶

Ο Περικλής δεν πετύχαινε πάντα επαρκή υποστήριξη για τις επιλογές του, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις οι αντίπαλοι του κατόρθωσαν να πείσουν τη συνέλευση να αντιταχθεί στις επιθυμίες του. Μολοντούτο, θα ήταν σωστό να χαρακτηρίσει κανείς τη διακυβέρνηση της Αθήνας στα πρόθυρα του Πολέμου ως μια δημοκρατία που την καθοδηγούσε ο πρώτος της πολίτης. Θα ήταν λάθος, εντούτοις, να προχωρήσει κανείς πιο πέρα και να ισχυριστεί, όπως ο Θουκυδίδης, ότι την εποχή του Περικλή η Αθήνα ήταν κατά όνομα μόνο δημοκρατία, ενώ στη πράξη μεταλλασσόταν ήδη σε *αρχή του ενός*: γιατί από κάθε άποψη παρέμενε πάντα ολωσδιόλου δημοκρατική.²⁷⁷

Ωστόσο, σε γενικές γραμμές, οι Αθηναίοι, με τον ίδιο τρόπο που υπηρετούσαν στα δημοκρατικά θεσπισμένα όργανα της πόλης τους, επιζητούσαν να στηρίζουν το μεγαλείο και την εξάπλωση της· με αυτή την έννοια ήταν όλοι "ιμπεριαλιστές". Αλλά η συμφωνία τους περιοριζόταν σ'αυτό το πολύ γενικό πρόγραμμα και διαφωνούσαν για τον τρόπο με τον οποίο θα το πραγματοποιούσαν· έτσι διαγράφονται δύο βασικές κατευθύνσεις, που θα μπορούσαν αντίστοιχα να ονομαστούν «ακραίος» και «μετριοπαθής» ιμπεριαλισμός.

Το ζήτημα των σχέσεων με τη Σπάρτη θα βοηθήσει για τη διάκριση του ενός από του άλλου. Για τους ακραίους λοιπόν, η αθηναϊκή δύναμη όφειλε να εκτοπίσει όλες τις άλλες, συμπεριλαμβανομένης φυσικά και της Σπάρτης.²⁷⁸ Όχι μόνο οι Σπαρτιάτες αλλά και όλοι οι Έλληνες γενικά ήταν πεισμένοι ότι η Αθήνα δεν θα μπορούσε να αντέξει πάνω από δύο ή τρία χρόνια, αν οι Σπαρτιάτες ερήμωναν την ύπαιθρο της. Αυτό λέει ο Θουκυδίδης στο Z 28.3. Νωρίτερα μιλά για την αρχική πεποίθηση των ίδιων των Σπαρτιατών ότι θα κατέστρεφαν τη δύναμη της Αθήνας μέσα σε λίγα χρόνια αν ερήμωναν τη γη της, καθώς και για τη μεταγενέστερη διάψευση αυτών των ελπίδων.²⁷⁹

Ο σκοπός -των ακραίων- τους ήταν να συντρίψουν στρατιωτικά ή να την εξαλείψουν προοδευτικά, ενισχύοντας, παρά τη θέληση της και εναντίον της, τη δύναμη της Αθήνας: τα τείχη, ο θησαυρός, η θαλασσοκρατία, δεν έχουν παρά έναν σκοπό, την εξασφάλιση της αθηναϊκής υπεροχής στην Ελλάδα. Η άλλη πλευρά έβλεπε αυτή την αντιζηλία ανάμεσα στις δύο μεγάλες πόλεις εξίσου δυσάρεστη και για την καθεμία τους και για την υπόλοιπη Ελλάδα· ο αγώνας εναντίον των Βαρβάρων, ήταν κατά τη γνώμη τους, ένας σκοπός πολύ πιο άξιος της επεκτατικής προσπάθειας της Αθήνας· όσο για την κυριαρχία στην Ελλάδα, σύμφωνα με ένα

---

²⁷⁶Romilly (2004) σελ.90

²⁷⁷Κέιγκαν (2004) σελ. 48

²⁷⁸Romilly (2004) σελ.90

²⁷⁹Croix (2005) σελ.325-326

σύστημα που αναφέρεται μερικές φορές και ως δυαδικό, πίστευαν ότι η Αθήνα μπορούσε με τη μοιραστεί με τη Σπάρτη: οι περιοχές που αντιστοιχούσαν στις δύο πόλεις, προσδιορίζονταν εύκολα από τη φύση της δύναμης τους -στεριανή η μία, θαλασσινή η άλλη- έπρεπε απλά να φροντίζουν ώστε να μένουν ενωμένες· η Αθήνα ιδίως, που ήταν πιο πρόθυμη να αναλαμβάνει δράση, έπρεπε να φροντίζει να μην προσβάλλει την πόλη που δεν ήταν αντίζηλος αλλά αδερφή της.²⁸⁰

Όταν ο Θουκυδίδης εκδηλώνει τις σκέψεις του για τα γεγονότα, οι κρίσεις του για την πολιτική των Αθηνών, ή η επί της αξίας του Αθηναίου πολιτικού καθορίζονται γενικά αν αυτά συνετέλεσαν στην επιτυχία ή την αποτυχία του πολέμου. Ως προς την εκτίμηση του Βρασίδα και την άποψη του για τη Σπάρτη, αναγνωρίζει ότι η διοίκηση του στρατηγού αυτού, η πολιτική του και ο χαρακτήρας του, συνετέλεσαν στην επέκταση της δύναμης της Σπάρτης στον ανταγωνισμό με την Αθήνα.²⁸¹

Η Αθήνα λοιπόν, που η δύναμη της στηριζόταν σε μια βάση που είχε αποδειχτεί ισχυρή από την όλη πορεία της ελληνικής ιστορίας, έπρεπε όχι μόνο να είχε νικήσει τη Σπάρτη αλλά και να την είχε αντικαταστήσει ως κυρίαρχη δύναμη στον ελληνικό κόσμο. Παρόλα αυτά επισημαίνει στην Αρχαιολογία, το στοιχείο εκείνο που αποτελούσε τη δύναμη της Σπάρτης και επρόκειτο να αποδειχτεί η αδυναμία της Αθήνας: τη σταθερότητα του πολιτεύματος. Όπως είδαμε, το μεγαλείο της Αθήνας εξαρτιόταν γι'αυτόν από το γεγονός ότι ήταν δημοκρατία όχι μόνο ή κυρίως επειδή οι κατώτερες τάξεις αποτελούσαν τη ραχοκοκαλιά του στόλου αλλά επειδή μόνο η ελευθερία μπορούσε να εφοδιάσει τους ανθρώπους σαν άτομα με την αυτοπεποίθηση και το σθένος που ήταν απαραίτητα για την εξυπηρέτηση των εκτεταμένων συμφερόντων της Αθήνας.²⁸²

Ο πόλεμος κατέστρεψε την ενότητα του ελληνικού κόσμου. Η Σπάρτη και η Αθήνα έπρεπε να είναι σύμμαχοι, όπως στους Περσικούς Πολέμους. Επιπλέον το σπαρτιατικό κράτος, τουλάχιστον αν δεν το εξετάσει κανείς με υπερβολικά κριτική διάθεση, υιοθετούσε πολλά από τα αριστοκρατικά ιδεώδη. Όταν η Σπάρτη πήρε τελικά το πάνω χέρι, η πραγματικότητα αποδείχθηκε πολύ διαφορετική από εκείνη που περίμεναν οι θαυμαστές της. Ίσως όμως να ήταν και αυτό συνέπεια του πολέμου και οι Σπαρτιάτες του 431 π.Χ., λιγότερο από οργή προς τους Αθηναίους και περισσότερο υπό την πίεση των συμμάχων τους, θα διαπίστωναν έντρομοι ότι το αποτέλεσμα μια γενιάς πολέμου δεν ήταν μια Ελλάδα ασφαλής υπό ένα σύστημα αριστοκρατικών συμμαχιών, αλλά ένα δίκτυο από ευτελείς τυραννίες βασισμένο στην επίφοβη ισχύ του σπαρτιατικού στρατού.²⁸³

---

²⁸⁰ Romilly(2004) σελ. 90-91

²⁸¹ Παππά (1975)σελ.46

²⁸² Finley (2004) σελ. 99

²⁸³ Anderson (2002) σελ.60

Τελικά η νίκη των Σπαρτιατών δεν έφερε την ελευθερία στους μέχρι τότε υποτελείς της Αθήνας, γιατί ο Λύσανδρος διατήρησε την κυριαρχία πολλών πόλεων της Μικράς Ασίας, ενώ οι Πέρσες επανακατέβαλαν πολλές άλλες. Οι Σπαρτιάτες αντικατέστησαν την αθηναϊκή ναυτική ηγεμονία με τη δική τους, εγκαθιστώντας στενά ολιγαρχικά καθεστώτα και σπαρτιατικές φρουρές και αρμοστές στις «απελευθερωμένες πόλεις», και επιβάλλοντας εκ νέου φόρους. Στην ίδια Αθήνα οι Σπαρτιάτες επέβαλαν μια ελεγχόμενη κυβέρνηση ολιγαρχικών, οι οποίοι με τη βαναυσότητα τους κέρδισαν σύντομα την επωνυμία «οι Τριάκοντα Τύραννοι».

Οι νέοι άρχοντες εισήγαγαν ένα καθεστώς τρομοκρατίας που περιλάμβανε εκτεταμένες δημεύσεις περιουσιών και δικαστικούς φόνους, ξεκινώντας με τους πιο προβεβλημένους ηγέτες της δημοκρατίας, περνώντας ύστερα -προς χάριν πλουτισμού- στους πιο ευκατάστατους και τελικά στους μετριοπαθείς, ακόμη και αυτούς που ανήκαν στις τάξεις τους, αλλά που αντέδρασαν σε τέτοιες φρικαλεότητες. Καθώς πήραν έκταση η απέχθεια και η αντίσταση προς το καθεστώς, οι Τριάκοντα αναγκάστηκαν να καλέσουν μια φρουρά Σπαρτιατών οπλιτών για να τους προστατεύσουν από τους συμπολίτες τους. Έχοντας λάβει τον έλεγχο της πρώην Αθηναϊκής Ηγεμονίας, οι Σπαρτιάτες ήταν τώρα κυρίαρχοι στον ελληνικό κόσμο, καταστέλλοντας τη δημοκρατία και αντικαθιστώντας την παντού με ολιγαρχικές κυβερνήσεις-δορυφόρους.²⁸⁴

Οφείλουμε να επισημάνουμε άλλη μία διάσταση, η οποία αφορά την παρουσία του Περικλή στο θουκυδίδειο έργο, η οποία πραγματοποιείται πάντα σε συνάρτηση με τον Πελοποννησιακό πόλεμο, ενώ στην προηγούμενη πολιτική δραστηριότητα του μεγάλου πολιτικού γίνονται μόνο υπαιγμοί. Για παράδειγμα, η διακυβέρνηση του Περικλή εκφράζεται με την πρόταση: «μετρίως έξηγεῖτο καὶ ἀσφαλῶς διεφύλαξεν αὐτήν, καὶ ἐγένετο ἐπ' ἐκείνου μεγίστη» (2.65.5). Μέσω αυτής της φράσης προβάλλεται η πολιτική και η στρατηγική δράση του Περικλή, η οποία χαρακτηρίζεται από την μετριοπάθεια, την συνεισφορά στην ασφάλεια και την μεγέθυνση της αθηναϊκής δύναμης. Τα γνωρίσματα αυτά αντιδιαστέλλονται με αυτά των διαδόχων του, οι οποίοι εμφανίζονται ως αρχομανείς και εξυπηρετούσαν το προσωπικό τους συμφέρον σε βάρος του κοινού συνόλου²⁸⁵.

Στο απόσπασμα 6.89.5 αναφέρεται η πρόταση «μετρώτεροι πρὸς τὰ πολιτικά», η οποία αντιτάσσεται προς την φράση «ὑπάρχουσαν ἀκολασίαν». Μέσω των δύο προτάσεων δηλώνεται η θετική αποτίμηση προς το έργο του Περικλή. Επομένως δεν είναι ορθή η εκτίμηση του Gomme, ο οποίος πιστεύει ότι

---

²⁸⁴Κέϊγκαν (2004) σελ.679

²⁸⁵2.65.10-11.

αντιδιαστέλλεται η συγκρατημένη στρατιωτική δράση του Περικλή προς την μεγάλη νίκη του Κίμωνα²⁸⁶.

Ο Θουκυδίδης κάνει λόγο στις ενέργειες του Περικλή πριν τον πόλεμο σε εξωτερικό επίπεδο, οι οποίες αποσκοπούσαν στην ενίσχυση της ασφάλειας της πόλης και της αύξησης της δύναμής της. Ο Περικλής, λοιπόν, νίκησε τους Σικυωνίους, κατέπνιξε την αποστασία της Εύβοιας και της Σάμου και ακολούθησε μία αντιλακωνική πολιτική²⁸⁷. Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι δεν γίνεται λόγος για ενέργειες του Περικλή πριν τον πόλεμο, όπως το χτίσιμο των μακρών τειχών, η μεταφορά του συμμαχικού ταμείου από τη Δήλο στην Ακρόπολη και η χρήση του προς το συμφέρον της Αθήνας²⁸⁸. Διαπιστώνουμε ότι παρουσιάζονται επιλεκτικά κάποια γεγονότα που καθιστούν έκδηλη την δράση του Αθηναίου ηγέτη δίχως να δίνονται πολλές λεπτομέρειες. Ενδεχομένως ο ιστορικός θέλει να επικεντρωθεί στα επιτεύγματα της Αθήνας και όχι ειδικότερα σε συγκεκριμένα πολιτικά πρόσωπα.

Μέρος 5

9. Δημοκρατία Ολιγαρχία

Η βασική έννοια του Δήμου, που ασκεί με την ψήφο του κυρίαρχη εξουσία (κράτος), διακρίνεται στις *Ικέτιδες* του Αισχύλου που παρουσιάστηκαν το 463 περίπου. Οι απαιτήσεις της πλοκής του μύθου και του θεατρικού έργου δύσκολα θα επέτρεπαν στον Πελασγό, το βασιλιά του Άργους, να αρνηθεί ρητά και άμεσα τη δήλωση του χορού ότι έχει την απόλυτη εξουσία. Αλλά όταν αργότερα ο Δαναός ανέφερε ότι ο αέρας ταρασσόταν από δεξιά χέρια που ήταν σηκωμένα ψηλά, καθώς οι Πελασγοί, σε συνέλευση εν απαρτία, αποφάσιζαν να δώσουν άσυλο στις Δαναίδες, η (αναχρονιστική) πραγματικότητα ήταν ολοφάνερη και η σκηνή θα μπορούσε αμέσως να θυμίσει γνωστές εικόνες στο αθηναϊκό κοινό του Αισχύλου. Το γενικό νόημα που υποκρύπτεται στο έργο υποστηρίζει αυτές τις δημοκρατικές διαδικασίες και την ανάγκη και ορθότητα της συμμετοχής όλων των πολιτών. Ίσως στην ίδια δεκαετία ή την επόμενη, να επινοήθηκε η λέξη δημοκρατία.

Αν και η δημοκρατία φαίνεται να χρησιμοποιήθηκε συνήθως με περιγραφική ή ουδέτερη έννοια, οι υποστηρικτές της φαίνεται ότι πίστευαν πως υπήρχαν δύο άνθρωποι, ιδίως μεταξύ των «καλύτερων», που περιφρονούσαν τη λέξη και αυτό που αντιπροσώπευε. Γιατί οι υποστηρικτές της δημοκρατίας παρουσιάζονται συχνά να την εξηγούν δημόσια με όρους της «ισότητας» όλων των πολιτών, και ειδικά, με όρους

²⁸⁶ Gomme κ.ά. (1945-81) τόμ. 2, 189.

²⁸⁷ Θουκυδίδης 2.65.5, 1.111.2-3, 1.114.3, 1.117.2-3. Πβ. Hornblower (2006α) τόμ. 1, σελ. 398.

²⁸⁸ Για περαιτέρω ανάλυση βλ. Gomme κ.ά. (1945-81) τόμ. 1, 365-370.

της ισονομίας. Γιατί ισονομία ήταν η αρχή της πολιτικής ισότητας – που περιελάμβανε αυτό που συχνά καλείται «ισότητα απέναντι στο νόμο» (δηλαδή, ότι κυβερνών και κυβερνώμενοι δεσμεύονται εξίσου από τους νόμους) και «ισότητα μέσω του νόμου» (δηλαδή, ότι σε αμοτέρους κυβερνώντες και κυβερνώμενους παρέχονται ίσες ευκαιρίες να κυβερνήσουν, και σ'αυτό περιλαμβάνεται και το δικαίωμα της ψήφου, της ανάληψης αξιωμάτων, της συμμετοχής στην Εκκλησία και τα δικαστήρια).²⁸⁹

Το μεγαλείο της Αθήνας εξαρτιόταν από το γεγονός ότι ήταν δημοκρατία, όχι μόνο ή κυρίως επειδή οι κατώτερες τάξεις αποτελούσαν τη ραχοκοκαλιά του στόλου αλλά επειδή μόνο η ελευθερία μπορούσε να εφοδιάσει τους ανθρώπους σαν άτομα με την αυτοπεποίθηση και το σθένος που ήταν απαραίτητα για εξυπηρέτηση των εκτεταμένων συμφερόντων της Αθήνας.²⁹⁰

Κάτω από αυτό το κυβερνητικό σύστημα, η Αθήνα κατάφερε για σχεδόν διακόσια χρόνια να είναι το πιο εύπορο, ισχυρό, σταθερό, εσωτερικά ειρηνικό, και πολιτισμικά κατά πολύ πλουσιότερο κράτος σ' ολόκληρο τον ελληνικό κόσμο.²⁹¹ Σαφέστατα αρκετές αδυναμίες μπορούσαν να δημιουργηθούν σε μια δημοκρατία εξαιτίας της λαϊκής πίεσης ή των δυσκολιών του πολέμου.²⁹² Κατά τον ίδιο τρόπο οι υποστηρικτές της ολιγαρχίας την υποστήριζαν με βάση τον κανόνα των «καλύτερων ανθρώπων» (*άριστοι*). Αλλά μετά τη δυσφήμιση της *ολιγαρχίας/αριστοκρατίας* λόγω της συμπεριφοράς των ολιγαρχικών κυβερνήσεων του 411 και του 404/3 και την αποκατάσταση της δημοκρατίας του 403, η δημοκρατία (που οι ολιγαρχικοί είχαν αναγνωρίσει ή προσποιηθεί ότι αναγνώριζαν το 411) ήταν η μοναδική πρακτικά μορφή διακυβέρνησης στην Αθήνα για τις επόμενες δεκαετίες.²⁹³

Το σύστημα λειτούργησε, αν αυτό μπορεί να θεωρηθεί γνώμονας για την αξία μιας οποιαδήποτε μορφής διακυβέρνησης. «Όσο για το αθηναϊκό σύστημα διακυβέρνησης», έγραψε ένας φυλλαδιογράφος του τελευταίου τετάρτου του πέμπτου αιώνα π.Χ (ψευδο *Ξενοφών*, *Πολιτεία Αθηνών* 3.1) «δεν μου αρέσει. Ωστόσο, εφόσον οι Αθηναίοι αποφάσισαν να γίνουν δημοκρατία, μου φαίνεται ότι διατηρούν σε πολύ καλή κατάσταση τη δημοκρατία! Ακόμα όταν η Εκκλησία του δήμου ψήφισε την εισβολή σ'ένα νησί για το οποίο δεν γνώριζαν ούτε το μέγεθος του, ούτε τον πληθυσμό, το σύστημα λειτούργησε».²⁹⁴

Το πολίτευμα εν προκειμένω δεν είναι άλλο από τη ριζοσπαστική δημοκρατία της εποχής της αθηναϊκής ηγεμονίας, που στηρίχθηκε στη δύναμη του στόλου και

---

²⁸⁹Sinclair (1997) σελ. 18,19

²⁹⁰Finley (2004) σελ.99

²⁹¹Finley (1989) σελ. 85

²⁹²Finley (2004) σελ.99

²⁹³Sinclair (1997) σελ. 19

²⁹⁴Finley (1989) σελ. 85

προσδιορίστηκε ως κυριαρχία του *δήμου*. Στη ριζοσπαστική του μορφή το πολίτευμα αυτό διήρκησε από τις μεταρρυθμίσεις του Εφιάλτη ως το τέλος του Πελοποννησιακού πολέμου. Διαπιστώνεται ότι στην πλειονότητα των σχετικών αναλύσεων από το χώρο της αρχαία γραμματείας προβάλλεται η πολεμική στο πολίτευμα αυτό (με απλά λόγια η αντίθεση με αυτό), με τους αρχαίους επικριτές να εστιάζουν κυρίως σε τρία σημεία: το *αχαλίνωτο του δήμου*, ακόμη και όταν οι στιγμές επέτασαν τον περιορισμό του, τον αποκλεισμό των *αρίστων* από τις τιμές σε αντίθεση προς τους *χείρους* τέλος, την επιβολή του συμφέροντος των πολλών ακόμη και υπεράνω του νόμου.²⁹⁵

Καθ' όλη τη διάρκεια της διοίκησης της πόλης από τον Περικλή, και κύρια μετά το θάνατο του Κίμωνα, εντάθηκαν οι πολιτικές συγκρούσεις των αντίπαλων παρατάξεων. Οι ολιγαρχικοί με την καθοδήγηση του Θουκυδίδη, γιου του Μελησία, είχαν κηρύξει ασίγαστο πόλεμο κατά του Περικλή, του οποίου όμως η θέση μέρα με τη μέρα εδραιωνόταν λόγω των φιλολαϊκών παροχών που έπλητταν τα οικονομικά συμφέροντα των ολιγαρχικών.²⁹⁶ Η δύναμη της αθηναϊκής δημοκρατίας είναι η θαλασσοκρατία η οποία εξασφαλίζει την υποταγή των συμμάχων, την άμυνα της πόλεως και το εμπόριο, δηλαδή την οικονομική αυτάρκεια. Αναγκασμένοι να λύνουν τις πολιτικές και ιδιωτικές τους διαφορές ενώπιον του δήμου (βουλής, εκκλησίας και δικαστηρίου) οι σύμμαχοι και υποτελείς είναι στενός προς τον δήμο συνδεδεμένοι, αναγκαζόμενοι να καλλιεργούν και να ενισχύουν τις δημοκρατικές ιδέες.²⁹⁷

Επειδή το δημοκρατικό πολίτευμα είχε ταυτιστεί με τη θαλασσοκρατία και σε τελευταία ανάλυση με τον ίδιο το Περικλή, οι ολιγαρχικοί σε συνεννόηση και με τη Σπάρτη, είχαν αποδυθεί σε μια τεράστια προσπάθεια προσωπικής φθοράς του Περικλή με καταγγελίες για δήθεν σκάνδαλα ή με δίκες ανθρώπων του περιβάλλοντος του.²⁹⁸ Ο αγώνας αρχίζει όταν ο Περικλής ζητάει να αντλήσει από τον συμμαχικό θησαυρό για τα έργα της Ακρόπολης και όπως, ο Κίμων ο μετριοπαθής είχε θελήσει να αντισταθεί στον πόλεμο εντός της Ελλάδας έτσι και τώρα ο Θουκυδίδης, ο γιός του Μελησία, μετριοπαθής επίσης, θέλει να αντισταθεί στην υποδούλωση των πόλεων.²⁹⁹

Το σφοδρό όμως αντιπολιτευτικό μένος του Θουκυδίδη είχε τόσο πολώσει την πολιτική κατάσταση, ώστε δεν ήταν δυνατό να συνεχιστεί στην ίδια πόλη η πολιτική συμβίωση των δύο ηγετών. Η σκέψη εξορίας του ενός από τους δύο ηγέτες ήταν αναπότρεπτη. Η ψηφοφορία που ακολούθησε οδήγησε τον Θουκυδίδη στην εξορία (443) με λίγη διαφορά ψήφων. Αυτό σημαίνει πως στη μάχη της πολιτικής του

---

²⁹⁵Gray (2011) σελ.98,99

²⁹⁶Κωνσταντινόπουλος (1989) σελ.34

²⁹⁷Γκίκα (1975) σελ. 66

²⁹⁸Κωνσταντινόπουλος (1989) σελ.34

²⁹⁹Romilly (2004) σελ. 92

επιβίωσης ο Θουκυδίδης συσπείρωσε όλους όσους ήταν εχθρικά διακείμενοι ή προσωπικά δυσαρεστημένοι από την εσωτερική και εξωτερική πολιτική του Περικλή και το ίδιο το δημοκρατικό πολίτευμα.³⁰⁰ Ο Φειδίας κατηγορήθηκε το 438 και καταδικάστηκε για κατάχρηση χρημάτων, που διατέθηκαν για το μεγάλο χρυσελεφάντινο άγαλμα της Αθηνάς, κι ένας άλλος φίλος του Περικλή, ο φιλόσοφος Αναξαγόρας, αναγκάστηκε να εγκαταλείψει βιαστικά την Αθήνα πριν καταγγελλθεί για ασέβεια, επειδή ισχυριζόταν ότι ο ήλιος ήταν ένας λιωμένος βράχος μεγάλος σαν την Πελοπόννησο.³⁰¹

Ο Περικλής, αντίπαλος πρώτα του Κίμωνα και μετά του γιου του Μελησία, πρωτοστάτησε σε όλες τις μορφές του ιμπεριαλισμού, που διαδέχτηκαν η μία την άλλη ύστερα από τον εξοστρακισμό του Κίμωνα και οι διάφορες φάσεις της επιρροής του συναρτώνται με την εκστρατεία στην Αίγυπτο, με τις απόπειρες για μια πανελληνική πολιτική με την αναδιοργάνωση της αυτοκρατορίας προς όφελος της Αθήνας, με τη χρήση των χρημάτων των συνεισφορών για τα έργα της Ακρόπολης, με τον πολλαπλασιασμό των κληρουχιών και με τις καταστολές για παραδειγματισμό στην Εύβοια και στη Σάμο, σ'αυτά τα σημεία επικεντρώνονται οι επιθέσεις των αντιπάλων του και γι' αυτές ακριβώς τις ενέργειες παρουσιάστηκε ως αυτός που «προσβάλλει την Ελλάδα» ή ως αυτός στον οποίο παραχωρήθηκαν «οι φόροι των πόλεων και οι ίδιες οι πόλεις».³⁰²

Τουλάχιστον από το 445 ο Περικλής επανεκλεγόταν στρατηγός κάθε χρόνο, μέχρι το θάνατο του το 429. Όπως το τοποθετεί ο μεγάλος θαυμαστής του Θουκυδίδης «το πολίτευμα της Αθήνας αν και ήταν κατ' όνομα δημοκρατία, στην πραγματικότητα την εξουσία ασκούσε ο πρώτος πολίτης». Όμως το 429, ο κόσμος μπόρεσε να στραφεί εναντίον του, οργισμένος από τις στερήσεις που έφερε ο πόλεμος με τη Σπάρτη, να τον απομακρύνει από το αξίωμα για κάποιο διάστημα καθώς και να του επιβάλλει πρόστιμο. Κανείς δεν πρέπει να ξεχνά ποτέ ότι η εκκλησία ήταν η πηγή των υψίστων αποφάσεων στη διακυβέρνηση.³⁰³

Η συγκέντρωση της εξουσίας στην Εκκλησία, ο κατακερματισμός και η κατοχή εκ περιτροπής των διοικητικών θέσεων, η επιλογή με κλήρο, η ανυπαρξία έμμισθης γραφειοκρατίας, τα λαϊκά ορκωτά δικαστήρια, όλα αυτά απέβλεπαν στην αποτροπή της δημιουργίας ενός κομματικού μηχανισμού και κατ'ακολουθία μιας κατεστημένης πολιτικής τάξης επίλεκτων. Η ηγεσία ήταν άμεση και προσωπική, δεν υπήρχε χώρος για ασήμαντες μαριονέτες που κατευθύνονται από τους «αληθινούς» ηγέτες από τα παρασκήνια.³⁰⁴

³⁰⁰Κωνστανινόπουλος (1989) σελ.36,37

³⁰¹Starr (1999) σελ.52

³⁰²Romilly (2004) σελ 156

³⁰³Starr (1999) σελ.52

³⁰⁴Finley (1989) σελ.86

Μετά το θάνατο του Περικλή, η Αθήνα έπεσε στα χέρια των δημαγωγών και καταστράφηκε. Ο δημαγωγός είναι ένα κακό πράγμα: το «οδηγώ τον λαό» σημαίνει παραπλανώ -πάνω απ'όλα, παραπλανώ με το ν' αποτυγχάνω να οδηγώ. Ο δημαγωγός καθοδηγείται από το προσωπικό του συμφέρον, από την επιθυμία του να γίνει ισχυρότερος και μέσω της εξουσίας πλουσιότερος. Για να κατορθώσει κάτι τέτοιο απαρνιέται όλες τις αρχές, κάθε ηγετική εντιμότητα και υποθάλλει στο λαό κάθε ιδιοτροπία. Η εικόνα που είχε ο Θουκυδίδης για το σωστό είδος ηγέτη (2.65-8): «Χάρη στο κύρος του, στην ευφυΐα του και τη γνωστή του ακεραιότητα σε ότι αφορά τα χρήματα, ο Περικλής ήταν σε θέση να κατευθύνει το λαό όπως θα έπρεπε να κάνει ένας ελεύθερος άνθρωπος. Τον κατηύθυνε αντί να κατευθύνεται απ' αυτόν. Δεν είχε ανάγκη διεκδικώντας την εξουσία να τους εξευμενίζει αντίθετα, η φήμη του ήταν τέτοια που μπορούσε να τους πηγαίνει κόντρα και να προκαλεί την οργή τους».³⁰⁵

10. Ο τρόπος της πολιτικής διακυβέρνησης του Περικλή

Τελικά ποιο είναι το είδος της εξουσίας του Περικλή; Ο Θουκυδίδης προσφέρει πολλές πληροφορίες ως προς αυτήν την κατεύθυνση. Καταρχάς, ο ιστορικός δεν λέει τίποτα για την αντιπολίτευση αυτήν την περίοδο – Πελοποννησιακός πόλεμος- στην Αθήνα, γεγονός που μας οδηγεί στο να θεωρήσουμε ότι δεν ήταν αξιόλογη. Ο Περικλής, σύμφωνα με τον Θουκυδίδη, ήταν «δυνατώτατος λέγειν τε καὶ πράσσειν» (1.139.4)⁹⁴, αλλά και πρώτος ανάμεσα στους Αθηναίους (1.139.4, 2.65.10), γεγονός που ελκύει την προσοχή του Θουκυδίδη και γι' αυτό επικεντρώνεται σε αυτόν, ενώ παραλείπεται οποιαδήποτε μνεία στους υπόλοιπους πολιτικούς της περιόδου³⁰⁶.

Ο Θουκυδίδης αναφέρεται τρεις φορές στην δύναμη του Περικλή τόσο ως προς το αξίωμα όσο και στην γνώμη. Αυτά τα δύο γνωρίσματα τον καθιστούν ηγέτη της πόλης σε τέτοιο σημείο, ώστε να χαρακτηρίζεται η δημοκρατία την περίοδο της αρχής του ως εξουσία του πρώτου πολίτη: «ὕπὸ τοῦ πρώτου ἀνδρὸς ἀρχή»³⁰⁷.

Ο Θουκυδίδης δεν μέμφεται τον Περικλή ότι άσκησε με τυραννικό τρόπο την εξουσία, αλλά αποδέχεται ότι η διακυβέρνησή του στηριζόταν στην άσκηση της εξουσίας από έναν άριστο άνδρα. Στον *Επιτάφιο*, ο Περικλής δηλώνει ότι η αρετή αποτελεί προϋπόθεση της αξιώσεως στην αθηναϊκή δημοκρατία (2.37.1) και κατά αυτόν τον τρόπο συνδέεται με την αριστοκρατία.

---

³⁰⁵Finley (1989) σελ.99

³⁰⁶Westlake (1968) σελ. 27

³⁰⁷Θουκυδίδης, 2.65.9.

Τα γεγονότα που δείχνουν ότι ο Περικλής ασκούσε έλεγχο στον δήμο είναι η καταδίκη του σε πρόστιμο (2.65.3-4) και η άποψή του για την συνυπευθυνότητα του δήμου στον πόλεμο (2.60.4, 2.64.1). Όμως, ο ίδιος ως πολιτικός δεν αυθαιρετούσε, αλλά επεδείκνυε σεβασμό στην ελευθερία του λαού «κατεῖχε τὸ πλῆθος ἐλευθέρως» (2.65.8). Δηλαδή, όπως δεχόταν και ο ιστορικός, πρόκειται για ένα προσωποπαγές πολίτευμα, το οποίο συμφωνούσε με τους δημοκρατικούς θεσμούς.

Ακόμη και ο τρόπος της ρητορείας του πολιτικού συμφωνούσε με τις δημοκρατικές αρχές και απέβλεπε στην μείωση του χάσματος ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις³⁰⁸.

Στον *Επιτάφιο*, παρατηρούμε ότι ο Περικλής επιδιώκει να εξυψώσει τον δήμο και το δημοκρατικό πολίτευμα προσδίδοντάς του αρχές, οι οποίες συνάδουν με το αριστοκρατικό πολίτευμα και συγχρόνως να υποβαθμίζει τους πλούσιους. Διατείνεται ότι το δημοκρατικό πολίτευμα της Αθήνας διαπνέεται από τις αξίες της ελευθερίας, της ισονομίας και της αξιοκρατίας και ταυτοχρόνως προσδίδει στους πολίτες της Αθήνας το γνώριμα της μεγαλοφυχίας στις σχέσεις με τους συμμάχους τους, το οποίο προσιδιάζει στους αριστοκράτες³⁰⁹.

Ακόμη, επισημαίνει ότι εκδηλώνουν ανδραγαθία κατά την διάρκεια της μάχης, γεγονός που εξαλείφει οποιαδήποτε άλλα μειονεκτήματα. Από την άλλη πλευρά, επιχειρεί να υποβαθμίσει το φρόνημα των πλουσίων υποβιβάζοντας τις πλουσιοπάροχες νεκρικές τιμές των αριστοκρατών στους νεκρούς και υπογραμμίζει ότι: «ἀνδρῶν ἐπιφανῶν πᾶσα γῆ τάφος³¹⁰».

Προβάλλει ως σημαντικότερη την διατήρηση στην μνήμη της αρετής των νεκρών παρά τις επιτύμβιες στήλες και επίσης, τονίζει την υπευθυνότητα του δήμου για την συναίνεση σε μία πολεμική σύρραξη και την μετοχή του στην ηγεμονία της Αθήνας³¹¹.

Οφείλουμε να παρατηρήσουμε ότι ο Περικλής, παρόλη την εκδήλωση δημοκρατικού φρονήματος δεν συμπεριφέρεται ως δημαγωγός, για να αποσπάσει την αποδοχή και την ευαρέσκεια του πλήθους, αλλά συχνά αντιβαίνει προς τις επιθυμίες του. Αυτό συμβαίνει, διότι ενδιαφέρεται για το καλό του λαού, ο οποίος υπέμενε πολλές ταλαιπωρίες εξαιτίας των πολεμικών συγκρούσεων, όπως είναι ο λοιμός, ο εγκλεισμός εντός των τειχών κλπ.³¹²

Ο Αθηναίος πολιτικός είναι υπέρμαχος της άμυνας, αν και εμφανίζεται ως ριψοκίνδυνη απόφαση, διότι προσκρούει στην λαϊκή διάθεση και ετυμηγορία.

---

³⁰⁸Crane (1998) σελ. 313-315

³⁰⁹Θουκυδίδης, 2.37.1, 2.40.4.

³¹⁰Θουκυδίδης, 2.43.3, 2.42.3. Balot (2014) σελ. 39

³¹¹Θουκυδίδης, 2.63.1, 2.60.4, 2.64.1.

³¹²Θουκυδίδης, 2.59.1.

Ωστόσο ο ίδιος ως οξυδερκής πολιτικός βλέπει ότι αυτή είναι η ενδεδειγμένη λύση για τη παρούσα κατάσταση³¹³. Ο Hornblower³¹⁴ υποστηρίζει ότι η συμπεριφορά του Περικλή δεν συνάδει με το δημοκρατικό πολίτευμα μερικές φορές, αλλά φέρεται με ολοκληρωτικό τρόπο. Δεν θεωρούμε ότι είναι απολύτως αποδεκτή η άποψή του, διότι συχνά ο δήμος λειτουργεί ως όχλος και αποφασίζει υπό το βάρος του συναισθήματος και όχι της λογικής. Την παρατήρηση αυτή την έχει κάνει και ο Αριστοτέλης στα πρώτα βιβλία των *Πολιτικών*, όπου εμφαντικά δήλωνε ότι η δημοκρατία καταλήγει σε ολιγαρχία. Αντίβαρο σε αυτήν διάσταση αποτελεί η λογική του Περικλή, ο οποίος δεν προσδοκά να αποκομίσει οφέλη από την άσκηση της πολιτικής, όπως οι δημαγωγοί ούτε είναι ιδιοτελής (2.65.7). Ο Περικλής δεν επεδίωκε την εξοικονόμηση χρημάτων, γεγονός που υπογραμμίζεται από τον Θουκυδίδη δύο φορές (2.60.5, 2.65.8). Η ακεραιότητα του πολιτικού έναντι των χρημάτων είναι πολύ σημαντική για τον Θουκυδίδη, διότι αποδεικνύει ότι ηγέτη προτάσσει το συλλογικό συμφέρον έναντι του ατομικού, γεγονός που προβάλλεται ως γνώρισμα της ηγετικής φυσιογνωμίας στον *Επιτάφιο*³¹⁵. Από τα παραπάνω καταλαβαίνουμε ότι ο *Επιτάφιος* δίνει την δυνατότητα στον ιστορικό να παρουσιάσει κάποια στοιχεία του χαρακτήρα του Αθηναίου ηγέτη. Η αλήθεια είναι ότι δεν κάνει αναφορές σε πληροφορίες, οι οποίες άπτονται της προσωπικής του ζωής, αλλά αρκείται να μας ενημερώσει για το πνευματικό, ηθικό και διανοητικό ανάστημα του Περικλή, του ηγέτη της Αθήνας, την ώρα που η πόλη απειλείται.

Ο *Επιτάφιος*, επίσης, αποσκοπεί στο να καταδείξει την διάκριση μεταξύ των αρχών του δημοκρατικού πολιτεύματος της Αθήνας και του ολιγαρχικού της Σπάρτης. Ακόμη, άλλος ένας στόχος, ο οποίος εξυπηρετείται δια του έργου είναι η διαφώτιση των αιτιών του πολέμου και η καταδείξει του αθηναϊκού μεγαλείου την εποχή που η εξουσία ανήκε στον Περικλή. Ο Θουκυδίδης προσπαθεί, μέσω της παρουσίασης των αρετών του Περικλή, να αιτιολογήσει την τακτική που ακολούθησε στην διένεξη με την Σπάρτη, ώστε να τον απενεργοποιήσει από την φοβερή κατάσταση στην οποία έχει περιέλθει η πόλη λόγω του λοιμού. Ο ιστορικός αποφεύγοντας οποιαδήποτε αναφορά σε προσωπικά θέματα από την ζωή του Περικλή επικεντρώνεται στον στόχο του, ο οποίος συνίσταται στο να εμφανίσει τον πολιτικό ως μία ηγετική φυσιογνωμία, η οποία διακρίνεται για την διορατικότητα, την πολιτική στρατηγική, την ρητορική δεινότητα, την αποφασιστικότητα και την ηγετική ικανότητα. Υπό αυτό το πρίσμα, δικαιολογείται η επιλογή του να περιορισθεί στα πολεμικά γεγονότα, όπως στην εκστρατεία στον κορινθιακό κόλπο, στην Εύβοια, στην κατάπνιξη της επανάστασης

---

³¹³Θουκυδίδης, 2.60-64, 2.65.8. Ober (2011) σελ. 161.

³¹⁴Hornblower (2006α) τόμ. 1, σελ. 332-333

³¹⁵Θουκυδίδης, 2.60.2-4. Ober (2011) σελ. 161.

της Σάμου, αλλά και σε άλλα γεγονότα του πολέμου, όπως στα κερκυραϊκά, στα ποτειδαϊκά, στις αντεγκλήσεις με τους Πελοποννησίους κλπ³¹⁶..

Ο Θουκυδίδης παρατηρεί την διάκριση μεταξύ της σοφίας και της ηρεμίας του Περικλή και της συναισθηματικής αστάθειας των Αθηναίων, ενώ υπογραμμίζει και την επίδραση που ασκούσε στον λαό της Αθήνας (2. 65). Ο ιστορικός παραλείπει λεπτομέρειες, όπως την αυταρχικότητα υπό το προκάλυμμα της δημοκρατικής διακυβέρνησης. Η επιλογή του Θουκυδίδα για τον εξωραϊσμό της προσωπικότητας του Περικλή θέλει να δηλώσει με έμφαση την αντίθεση στον πολιτικό χειρισμό των πραγμάτων της πόλης, καθώς μετά τον θάνατο του πολιτικού, ανέλαβαν την εξουσία οι δημαγωγοί, οι οποίοι παρέσυραν σε λάθη την πόλη και την οδήγησαν στην αστάθεια³¹⁷. Ο Θουκυδίδης παραλείπει αρκετές από τις ενέργειες του Περικλή, όπως την ευθύνη του για το μεγαρικό ζήτημα και εμμένει σε κάθετι που συνδέεται με τις αιτίες του πολέμου και τον αγώνα της. Παρόλα αυτά ο Θουκυδίδης είναι αντικειμενικός στην έκφραση των αιτιών της πτώσης της Αθήνας, που εν μέρει αποτελεί και ερμηνεία των επιλογών του Περικλή. Η Αθήνα φέρθηκε με πλεονεξία, γεγονός που την οδήγησε στην κάθοδο και πρέπει να αποτελεί ένα μήνυμα για τον επανακαθορισμό του ρόλου της, καθώς το παρελθόν είναι μία ουτοπία, η οποία δεν πρόκειται να επανέλθει. Αυτό βεβαίως ενέχει μία διπλή ανάγνωση, καθώς κάποιος μπορεί να αποδώσει στον Περικλή το ένδοξο μεγαλείο της Αθήνας και κάποιος άλλος να επισημάνει ότι οι προσπάθειές του κατέρρευσαν και οδήγησαν την πόλη στον καταστροφικό παρόν και φυσικά σ' ένα χειρότερο μέλλον. Τελικά, η αποτίμηση του Θουκυδίδα ως ιστορικού έχει θετικό πρόσημο, διότι προσπαθεί με ορθολογικό τρόπο να ανιχνεύσει την αιτία της πτώσης μίας μεγάλης δύναμης, όπως ήταν η Αθήνα³¹⁸.

Οφείλουμε να αναγνωρίσουμε ότι ο Θουκυδίδης στο έργο του προβάλλει τόσο τον επεκτατισμό και την πλεονεξία ως προς αυτόν τον τομέα του Περικλή, όσο και την αφοσίωσή του στην πόλη, δίχως να υποπίπτει στο λάθος της ματαιοδοξίας της δύναμης. Θεωρούμε ότι είναι ορθή η διαπίστωση ορισμένων ερευνητών, οι οποίοι ισχυρίζονται ότι ο Θουκυδίδης επιδιώκει ο αναγνώστης του έργου του να μην οδηγηθεί σε βιαστικά συμπεράσματα και ενοχοποιήσει τον Περικλή ως υπεύθυνο του πολέμου³¹⁹. Κάποιος, ίσως, διερωτηθεί ο Θουκυδίδης τι πίστευε για την τακτική του Περικλή και τι θαύμαζε σε αυτόν; Ο ιστορικός θεωρούσε ότι η Αθήνα, σύμφωνα με τον ηγέτη της, για να διατηρηθεί έπρεπε να είναι ετοιμοπόλεμη και να διαθέτει

---

³¹⁶Θουκυδίδης, I. III . 2-3, II . 5 . 2, II . 7 . 3. Westlake (1968) σελ. 35.

³¹⁷Westlake (1968), σελ. 35-42

³¹⁸Θουκυδίδης, 2. 65. 10-13. Vogt, (2009) σελ. 220-237.

³¹⁹Connor (1984), σσ. 74-75. Foster (2010) σελ. 201 - 220

μεγάλη πολεμική ισχύ. Εξάλλου, μία μεγάλη δύναμη δύσκολα την προκαλούν οι αντίπαλοι³²⁰.

Μέρος 6

10. Ομοιότητες και διαφορές στην Ψευδοξενοφώντεια Αθηναίων πολιτεία και στον Επιτάφιο του Περικλή

Η κινητήρια δύναμη του Θουκυδίδη ήταν εξολοκλήρου επιστημονική. Έγραψε «πιστεύοντας ότι ο πόλεμος θα είναι μεγάλος και αξιομνημόνευτος πέρα από κάθε προηγούμενο». Επιπροσθέτως διέκρινε τον εαυτό του από τους προηγούμενους ιστορικούς, έχοντας μια γενική κρίση, για το τι θεωρεί ο Θουκυδίδης ως βασικό καθήκον ενός ιστορικού: « οι ιστορικοί δεν μπαίνουν σε μεγάλο κόπο για να γνωρίσουν την αλήθεια, χωρίς κανένα δισταγμό δέχονται οτιδήποτε φτάσει στην υπόληψη τους», δηλώνει πως από την ιστορία του θα λείπει το μυθώδες, θα είναι ελκυστικότερο σχετικά με αυτό που είχαν προοριστεί να κάνουν προηγούμενοι συγγραφείς: « Πιθανόν ο αυστηρά ιστορικός χαρακτήρας μου να απογοητεύσει κάποιους. Αλλά γι'αυτόν που θα θελήσει να έχει μια πραγματική εικόνα των γεγονότων τα οποία έχουν συμβεί, και για τα παρόμοια γεγονότα τα οποία μπορούν να συμβούν εδώ και εκεί εξαιτίας των ανθρώπινων επιλογών, θα προσφερθεί αυτό που έχω γράψει ως χρήσιμο, τότε θα είμαι ικανοποιημένος».

Η ικανοποίηση αυτή απορρέει από το να πεις την αλήθεια για το τι πραγματικά έχει συμβεί, όσο πιθανόν γίνεται, και να ερμηνεύεις τα γεγονότα με βάση το βασικό πρότυπο, το οποίο ακολουθεί η ανθρώπινη φύση, έτσι ώστε η ανάλυση του να χρησιμοποιηθεί σε παρόμοια γεγονότα.

Στα Ελληνικά του Ξενοφώντα δεν υπάρχει κάποια σχετική αναφορά με την οποία να δηλώνεται ο σκοπός της συγγραφής του, ούτε υπάρχει κάποια εξήγηση για τη μέθοδο που χρησιμοποιεί για να περιγράφει τα γεγονότα ή να συντάσσει τους λόγους. Έρχεται σε μεγάλη αντίθεση με τον Θουκυδίδη καθώς και με την επιμονή του Θουκυδίδη να δηλώνει τη δυσκολία που αντιμετώπισε για να βρει την αλήθεια για το έργο του.

Αν κάποιος υποθέσει ότι ο Ξενοφών είναι ο επίσημος συνεχιστής της ιστορίας του Θουκυδίδη, θα οδηγηθεί στο συμπέρασμα ότι ο Ξενοφών ακολούθησε την ίδια μέθοδο με τον Θουκυδίδη, αλλά θα απογοητευτεί με τη πρώτη επαφή με το έργο του

---

³²⁰Foster (2010) σελ. 201 - 220.

Ξενοφώντα. Ωστόσο, ο Ξενοφών αποφεύγει να δώσει οποιοδήποτε στοιχείο στον αναγνώστη σχετικά με το κίνητρο του στη γραφή καθώς και για τις μεθόδους που ακολούθησε. Ο λόγος, με βάση τον E. MSoulis, βρίσκεται στο γεγονός ότι η έμπνευση του Ξενοφώντα απορρέει από την φιλοδοξία του για αυτοπροβολή και εξέλιξη αποκαλυπτόμενη σιωπηρά ή ρητά, ακόμη εισήχθη στο πεδίο της ιστορίας χωρίς να έχει ιδιαίτερες γνώσεις από ιστορικές μεθόδους και χωρίς να βρίσκεται σε θέση να αποκτήσει κάποιες από αυτές.³²¹

Βέβαια το έργο *Ψευδοξενοφώντεια Αθηναίων Πολιτεία*, είναι διαφωτιστικό για το πολιτικό κλίμα που επικρατούσε πριν και μετά το ξέσπασμα του πολέμου και περιέχει τα σημεία αντιπαράθεσης των ολιγαρχικών στο δημοκρατικό πολίτευμα και το πολεμικό σχέδιο του Περικλή. Αποκτάμε επομένως μια σίγουρη γνώση του πολιτικού παιχνιδιού στην Αθήνα στις παραμονές του πολέμου, αφού ο Θουκυδίδης έχει επιμελώς αποφύγει μια έστω περιληπτική αναφορά στην οξύτατη πολιτική διαμάχη της εποχής, την οποία μόνο γενικά είχε υπαινιχθεί.³²²

Μια στενή αντιστοιχία στα δύο αυτά έργα *Ψευδο-Ξενοφώντεια Αθηναίων Πολιτεία* και στον *Επιτάφιο* είναι το Αθηναϊκό πολίτευμα, ο ρόλος και τα πολιτικά δικαιώματα των Αθηναίων πολιτών.

Ψευδοξενοφώντεια Αθηναίων Πολιτεία

«[1.2]πρῶτον μὲν οὖν τοῦτο ἐρῶ, ὅτι δικαίως <δοκοῦσιν> αὐτόθι {καὶ} οἱ πένητες καὶ ὁ δῆμος πλεόν ἔχειντων γενναίων καὶ τῶν πλουσίων διατόδε, ὅτι ὁ δῆμος ἐστὶν ὁ ἐλαύνωντάς ναῦς καὶ ὁ τὴν δύναμιν περιτιθεὶς τῇ πόλει»³²³

«[I, 2-3] ἔπειτα ὁπόσαι μὲν σωτηρίαν φέρουσι τῶν ἀρχῶν χρησταὶ οὔσαι καὶ μὴ χρησταὶ κίνδυνον τῷ δήμῳ ἅπαντι, τούτων μὲν τῶν ἀρχῶν οὐδὲν δεῖται ὁ δῆμος μετεῖναι· —οὔτε τῶν στρατηγιῶν κλήρω οἷον ταί σφισι χρῆναι μετεῖναι οὔτε τῶν ἱππαρχῶν· —γιγνώσκει γὰρ ὁ δῆμος ὅτι πλείω ὠφελεῖται ἐν τῷ μὴ αὐτὸς ἄρχειν ταύτας τὰς ἀρχάς, ἀλλ' ἐὰν τοὺς δυνατωτάτους ἄρχειν»

«[I,4]ἔπειτα δὲ ὁ ἔνιοι θαυμάζουσιν ὅτι πανταχοῦ πλέον νέμουσι τοῖς πονηροῖς καὶ πένησι καὶ δημοτικοῖς ἢ τοῖς χρηστοῖς, ἐν αὐτῷ τούτῳ φανοῦνται τὴν δημοκρατίαν διασώζοντες»

«[I, 6]εἰποῖδ' ἂν τις ὡς ἐχρῆν αὐτοὺς μὴ εἶν λέγειν πάντας ἐξῆς μηδὲ βουλευεῖν, ἀλλὰ τοὺς δεξιωτάτους καὶ ἄνδρας ἀρίστους. οἰδὲ καὶ ἐν τούτῳ ἄριστα βουλευόνται

³²¹Soulis (1972) σελ. 15-16

³²²Κωνσταντινόπουλος (1989) σελ. 60

³²³Ψευδοξενοφώντεια Αθηναίων Πολιτεία I, 1

ἔῶντες καὶ τοὺς πονηροὺς λέγειν. εἰ μὲν γὰρ οἱ χρηστοὶ ἔλεγον καὶ ἐβουλεύοντο, τοῖς ὁμοίοις σφίσιν αὐτοῖς ἦν ἀγαθὰ, τοῖς δὲ δημοτικοῖς οὐκ ἀγαθὰ· νῦν δὲ λέγων ὁ βουλόμενος ἀναστάς, ἄνθρωπος πονηρός, ἐξευρίσκειτὸ ἀγαθὸν αὐτῷ τε καὶ τοῖς ὁμοίοις αὐτῷ»

Επιτάφιος

«[37,1]καὶ ὄνομα μὲν διὰ τὸ μὴ ἐς ὀλίγους ἀλλ' ἐς πλείονας οἰκεῖν δημοκρατία κέκληται»

«[37,1]μέτεστι δὲ κατὰ μὲν τοὺς νόμους πρὸς τὰ ἴδια διάφορα πᾶσι τὸ ἴσον, κατὰ δὲ τὴν ἀξίωσιν, ὡς ἕκαστος ἐν τῷ εὐδοκιμεῖ»

Με τὴν ἀντιπαράθεση τῶν δύο αὐτῶν κειμένων ξετυλίγεται ὅλο το βαθὺ ἰδεολογικὸ χάσμα που χωρίζε τις δυο ἀντίθετες πολιτικές μερίδες τῆς Αθήνας. Ἀν οἱ αἰτιάσεις τῶν ὀλιγαρχικῶν κατὰ τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος δὲν εἶχαν πάρει μιὰ τέτοια ἔκταση καὶ στὸν πρῶτο χρόνο τοῦ πολέμου, ἀν δὲν υπήρχε κίνδυνος, μιὰ τέτοια πολιτικὴ ἐκστρατεία ἐκμεταλλευόμενῃ καὶ τὰ δεινὰ τοῦ πολέμου νὰ ἐνθαρρύνει τοὺς οργανωμένους ὀλιγαρχικοὺς νὰ τολμήσουν, καὶ τοὺς ἀπογοητευμένους δημοκρατικοὺς νὰ ἀποφασίσουν νὰ ρίξουν τὸν Περικλῆ, ὅπως ἐγένε τὴν ἐπόμενη χρονιά, ὁ Περικλῆς δὲν θὰ παράκαμπε τὸ τυπικὸ τῶν ἐπιταφίων γιὰ νὰ υμνήσει τὸ πολίτευμα του.³²⁴

Φαινομενικὰ ὁ *Επιτάφιος* δὲν εἶναι ἓνας λόγος που ἀναφέρεται στὴν ἀθηναϊκὴ κυριαρχία, δεδομένου ὅτι ὁ Περικλῆς, ἀφοῦ μνημονεύσει με συντομία τις κατακτήσεις που τὴ θεμελίωσαν, δηλώνει ὅτι θὰ προσπεράσει αὐτὸ τὸ ζήτημα, γιὰ νὰ ἀναφερθεῖ στις πολιτικές καὶ ἠθικές ἀξίες τῆς Αθήνας.³²⁵ Γιατί ἐδῶ ὁ Περικλῆς ἀπευθύνεται σὲ ὅλους τοὺς Αθηναίους ὀλιγαρχικοὺς καὶ δημοκρατικοὺς. Προσπαθεῖ νὰ στηρίξει τὴν πολιτικὴ του στις ψυχές αὐτῶν που τὸν υποστήριζαν μὰ τώρα ἦταν κλονισμένοι ἀπὸ τὴν κατάσταση τοῦ πολέμου.³²⁶

Ἡ παράγραφος 37 τοῦ *Επιταφίου* εἶναι τὸ οὐσιωδέστερο μέρος του καὶ δὲν ἐπιδέχεται ἀμφισβήτηση. Καὶ ὁ ὀρισμὸς τῆς δημοκρατίας εἶναι ἀκριβῆς μέσα στὴν ἀπλότητα του. Ἡ ἐξουσία στηρίζεται ὄχι στους ὀλίγους ἀλλὰ στους περισσοτέρους. Ὁ Περικλῆς φέρνει στὸ νοῦ τῶν Αθηναίων τοὺς ἀγῶνες τῶν νομοθετῶν καὶ τῶν στρατηγῶν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ αὐτοῦ τοῦ αἰῶνος νὰ ἀποσπάσουν ἐξουσίας ἀπὸ τὸν Ἄρειο

³²⁴Κωνσταντινόπουλος (1989) σελ.88

³²⁵Romilly (2004) σελ. 182

³²⁶Κωνσταντινόπουλος (1989) σελ.88

Πάγο και να τις μετακινήσουν στα λαϊκότερα σώματα, να ανεβάσουν τις κατώτερες τάξεις, ζευγίτες και θήτες μέχρι την Εκκλησία του Δήμου και τη Βουλή.³²⁷

Η πολιτική μόρφωση των λαϊκών τάξεων και η εκ τούτου σκοπιμότητα στις ενέργειες αυτών, διαχειριζομένων το σύνολο της αρχής είναι τα δύο θεμελιώδη στοιχεία της εκθέσεως του συγγραφέως της Ψευδοξενοφώντειας Αθηναίων Πολιτείας.³²⁸ Το μεγαλύτερο μερίδιο στην πολιτεία πηγαίνει στα μέλη του δήμου, καθώς η εύνοια αυτή απηχεί τη δικαιοσύνη σύμφωνα με την οπτική του, εφόσον ο δήμος είναι ο παράγοντας της δύναμης της πόλης, αυτός που «κινεί» τα πλοία επανδρώνοντας τον αθηναϊκό στόλο.³²⁹ Η δύναμη της αθηναϊκής δημοκρατίας είναι η θαλασσοκρατία, η οποία εξασφαλίζει την υποταγή των συμμάχων, την άμυνα της πόλεως και το εμπόριο, δηλαδή την οικονομική αυτάρκεια.³³⁰

Ψευδοξενοφώντεια Αθηναίων Πολιτεία

«[II,9] Θυσίας δὲ καὶ ἱερὰ καὶ ἑορτὰς καὶ τεμένη γνοὺς ὁ δῆμος ὅτι οὐχ οἶόντέ ἐστιν ἐκάστω τῶν πενήτων θύειν καὶ εὐωχεῖσθαι καὶ ἴστασθαι ἱερὰ καὶ πόλιν οἰκεῖν καλὴν καὶ μεγάλην, ἐξεὔρεν ὁ τῶ τρόπῳ ἔσται ταῦτα. Θύουσιν οὖν δημοσίᾳ μὲν ἢ πόλις ἱερεῖα πολλά· ἔστι δὲ ὁ δῆμος ὁ εὐωχούμενος καὶ διαλαγχάνων τὰ ἱερεῖα.»

«[III,2] Πῶς γὰρ ἂν καὶ οἷοί τε εἶεν, οὓς τινὰς πρῶτον μὲν δεῖ ἑορτάσαι ἑορτὰς ὄσας οὐδεμία τῶν Ἑλληνίδων πόλεων»

«[III, 8] Πρὸς δὲ τούτοις οἴεσθαι χρεῖν καὶ ἑορτὰς ἄγειν χρῆναι Ἀθηναίους ἑναῖς οὐχ οἷόν τε δικάζειν. καὶ ἄγουσι μὲν ἑορτὰς διπλασίους ἢ οἰᾶλλοι»

Επιτάφιος

«[38,1] Καὶ μὴν καὶ τῶν πόνων πλείστας ἀναπαύλας τῇ γνώμῃ ἐπορισάμεθα, ἀγῶσιμένγε καὶ θυσίαις διετησίους νομίζοντες»

Η παράγραφος 38 είναι αποκαλυπτική των αστικών ιδανικών, που καλλιεργούσε η πολιτική στην Αθήνα. Ο Περικλής μέσα από την καρδιά του χρυσού αιώνας μας

---

³²⁷Γανώτης (2004) σελ.21

³²⁸Γκίκα (1975) σελ. 66

³²⁹Gray (2011) σελ. 316

³³⁰Γκίκα (1975) σελ. 66

δηλώνει κυνικά ότι καθιέρωναν τις διακοπές θεσμοθετώντας τες με αγώνες και θυσίες μέσα στη διάρκεια του έτους.³³¹ Μέσα από τον Πλούταρχο, *Βίοι Παράλληλοι*, πληροφορούμαστε:

«Καὶ μὴν καὶ τῶν πόνων πλείστας ἀναπαύλας τῇ γνώμῃ ἐπορισάμεθα, ἀγῶσιμένῃ καὶ θυσίαις διετεσίοις νομίζοντες»³³²

(Πλουτ.Περ.13)

Όπως ο Πλούταρχος αναφέρει ο Περικλής επιδίωκε πάντα να υπάρχει κάποιο θέαμα ή συμπόσιο ή πομπή ώστε να τέρπει το λαό με ευχάριστες ασχολίες. Ο Περικλής εισήγαγε μουσικό αγώνα στα Παναθήναια και ως αθλοθέτης ο ίδιος καθόρισε τους κανόνες για το διαγωνισμό στον αυλό, στο τραγούδι και την κιθάρα. Μια τέτοια επιδίωξη θα είχε ως αποτέλεσμα εκτός από την διασκέδαση των ασθενέστερων τάξεων και την εκτόνωση των πολιτικών παθών. Οι ολιγαρχικοί θεωρούσαν το πλούσιο εορτολόγιο της δημοκρατίας ως αρνητικό παράγοντα για την ταχύτερη διεκπεραίωση των δημοσίων και ιδιωτικών υποθέσεων. Δεν έχανα μάλιστα ευκαιρία να κατηγορούν, πως οι θυσίες και οι γιορτές ήταν ένα είδος παροχών στο λαό, ο οποίος είχε τη δυνατότητα να καλοπερνάει και να μοιράζεται τα κρέατα που η πόλη αγόραζε με δημόσια δαπάνη. Για τους ολιγαρχικούς το μέτρο αυτό ήταν μια ακόμα απόδειξη σπατάλης του δημοσίου και καλοπέρασης του λαού, ενώ για τον Περικλή ήταν μια ανώτερη ποιότητα ζωής.³³³

Στην Ψευδοξενοφώντεια Αθηναίων Πολιτεία βλέπουμε στο II, 9 ότι η διαθέσιμη πολυτέλεια στα διατροφικά είδη οδηγεί στην εξέταση των προνομίων που εξασφαλίζει ο δήμος από τις ρυθμίσεις σχετικά με τη λατρευτική ζωή στην πόλη. Η φτώχεια των θυτών περιορίζει αναφορικά με την άσκηση των ιδιωτικών θυσιαστικών εθίμων, πράγμα που τους εξωθεί στην υιοθέτηση της ίδιας της αρχής που χαρακτηρίζει την αθλητική τους ζωή και στη μετατροπή της θρησκείας σε δημόσια υπόθεση, καθώς αποτελείται πια από δημόσιες λατρευτικές εορτές.³³⁴

Επιπλέον ο συγγραφέας εισάγει ακόμα μια περιοχή όπου είναι εμφανές το σφάλμα της δημοκρατίας: τον τεράστιο αριθμό των υποθέσεων που παράγει η δημοκρατία με την πολλαπλότητα των συλλογικών οργάνων και των δικαστηρίων αλλά και με τις καθυστερήσεις που συνεπάγονται τα παραπάνω. Οι καθυστερήσεις ενδεχομένως επίσης οφείλονταν στις ρυθμίσεις του ημερολογίου των εργασιών της Βουλής, κατά το οποίο αν η διεκπεραίωση μια υπόθεσης δεν ολοκληρωνόταν ως το τέλος του έτους, η σχετική διαδικασία επαναλαμβανόταν από την αρχή το νέο έτος. Οι καθυστερήσεις

---

³³¹Γαληνού (2004) σελ. 18

³³²Πλουτ.Περ. Βίοι Παράλληλοι, 13

³³³Κωνσταντινόπουλος (1989) σελ. 91

³³⁴Gray (2011) σελ. 340-1

αποδίδονται στις πολλές ημέρες αργίας των οργάνων λόγω του πλήθους των δημοσίων εορτών αλλά και σε ό,τι αφορά την αθηναϊκή δικαιοσύνη.

Σε σύνδεση με το II, 9, βλέπουμε ότι οι δημόσιες εορτές δεν αντιμετωπίζονται πλέον ως εκφάνσεις της επιθυμίας του δήμου να εορτάζει δίχως κόστος αλλά με βάση το ότι επιφέρουν μείωση στον ετήσιο αριθμό λειτουργίας των οργάνων της πολιτείας: οι άγιες μέρες θεωρούνταν κατά κανόνα απόδειξη της δημόσιας θεοσεβείας.³³⁵

Κατόπιν, ο συγγραφέας παραδέχεται ότι θα πρέπει να εκτιμηθεί ως μικρότερος ο ρόλος των εορταστικών αργιών αναφορικά με τις καθυστερήσεις των δημοσίων υποθέσεων, καθώς η Αθήνα ως προς τον αριθμό των δημοσίων εορτών διαφέρει αλλά όχι τόσο από άλλες ελληνικές πόλεις.³³⁶

Ψευδοξενοφώντεια Αθηναίων Πολιτεία

«[II, 10] Καὶ γυμνάσια καὶ λουτρὰ καὶ ἀποδυτήρια τοῖς μὲν πλουσίοις ἔστιν ἰδίαι ἐνίοις, ὁ δὲ δῆμος αὐτὸς αὐτῶν οἰκοδομεῖται ἰδίᾳ παλαιστρας πολλὰς, ἀποδυτήρια, λουτρῶνας· καὶ πλείω τούτων ἀπολαύει ὁ ὄχλος ἢ οἰόλγοι καὶ οἰεὺδαίμονες»

Επιτάφιος

«[II, 38] ἰδίαις δὲ κατασκευαῖς εὐπρεπέσιν, ὧν καθ' ἡμέραν ἡ τέρψις τὸ λυπηρὸν ἐκπλήσσει»

Οι ιδιωτικές κατασκευές χαρακτηρίζονται ως «ευπρεπεῖς» στον Θουκυδίδη οι οποίες ἐδίωχναν το λυπηρὸν ἀπὸ τις ψυχές τους. Δεν λέγει απλῶς κατοικίες ἀλλὰ χρησιμοποιεῖ τὸν ὄρο κατασκευές για να συμπεριλάβει καὶ λουτρὰ καὶ γυμναστήρια κ.ο.κ.³³⁷ Στὴν ανετοποίηση τῆς ιδιωτικῆς ζωῆς οἱ ολιγαρχικοὶ κατηγοροῦσαν τὸν Περικλή ὅτι με τὴν κατασκευὴ λουτρῶνων, ἀποδυτηρίων, γυμναστηρίων προσπαθοῦσε να βελτιώσῃ τις συνθήκες διαβίωσης τοῦ λαοῦ, ἀφοῦ αὐτὰ χρησιμοποιοῦσαν οἱ φτωχοὶ μια καὶ οἱ πλούσιοι τα εἶχαν ὅλα αὐτὰ στα σπίτια τους.³³⁸ Ἀπ' ὅτι ξέρουμε ἢ μπορούμε να συμπεράνουμε τα σπίτια τῶν Αθηναίων ἦταν φτωχικά μέχρι ἄθλια. Ἄρα «ευπρεπεῖς» κατασκευές διέθεταν οἱ πλουσιότεροι, που διέθεταν καὶ δούλους για τὴν

³³⁵ Gray (2011) σελ. 350

³³⁶ Gray (2011) σελ. 356

³³⁷ Γαληνός (2004) σελ. 29

³³⁸ Κωνσταντινόπουλος (1989) σελ. 93

μεταφορά των υλικών για το χτίσιμο. Η τέρψη που δίνουν αυτές οι ευπρεπείς κατασκευές «καθ' ημέραν», όταν σηκώνει μόνη της την πλήξη δείχνει τον Αθηναίο πολίτη εκτεθειμένο στην πιο μεγάλη εξωστρέφεια.³³⁹

Αυτό που πρέπει να αποκλείσουμε εδώ είναι ότι με τη φράση «*ἰδίαισι δὲ κατασκευαῖσι εὐπρεπέσιν*» εννοεί μόνο τα σπίτια των πλουσίων που είχαν όλες τις ανέσεις, όπως αυτό φαίνεται στην Αθηναίων Πολιτεία.³⁴⁰ Η πρόσβαση σε όλες αυτές τις απολαύσεις είναι εφικτή μόνο σε «ορισμένους πλουσίους», πράγμα που ενέχει τον υπαινιγμό ότι το σπάνιο παλαιότερα ακόμα και για τους εύπορους προνόμιο αποτελεί μια κοινή απόλαυση των πολλών. Τα μέλη του δήμου επίσης ικανοποιούν τη φιληδονία τους στο γυμνάσιο, στα δημόσια λουτρά και στα αποδυτήρια, ότι πρωτύτερα αποτελούσε ιδιοκτησία ορισμένων ευπόρων πολιτών πλέον ανεγείρεται με δημόσια έξοδα και η χρήση του απευθύνεται στους πολλούς, με τις εξοχότερες των τάξεων που αριθμούν σαφώς λιγότερα μέλη να λαμβάνουν εν προκειμένω ελάχιστο μερίδιο. Η ύπαρξη δημοσίων λουτρών στην Αθήνα είναι γνωστή στην εποχή του Αριστοφάνη (Kassel – Austin PCG 3.2 απ.125). Η πραγματοποίηση λουτρού σε ιδιωτικό χώρο συνιστά βέβαια τελετουργία που ανάγεται τουλάχιστον στην ομηρική ποίηση με την περιγραφή του λουτρού του Οδυσσέα στην χώρα των Φαιάκων και στην Ιθάκη.³⁴¹

Παρατηρούμε ότι: 1) στα δύο κείμενα οι διοργανώσεις οι θυσίες και οι ιδιωτικές κατοικίες αναφέρονται σε μια και μόνη μικρή παράγραφο. Η διάταξη του Επιταφίου μπορούμε να πούμε πως ακολουθεί αυτήν της Αθηναίων Πολιτείας. Πρώτα δηλαδή αναφέρονται οι θυσίες και οι διοργανώσεις και μετά οι κατοικίες. 2) Και στα δύο κείμενα από διαφορετική όμως οπτική, ο λόγος είναι για τους τρόπους με τους οποίους επιδιώκεται η αναψυχή και η άνεση των πολιτών. 3) και στα δύο κείμενα είναι αισθητή η απουσία οποιασδήποτε αναφοράς στο μεγάλο κατασκευαστικό έργο του Περικλή.³⁴²

Ψευδοξενοφώντεια Αθηναίων Πολιτεία

«[II, 11] Τὸν δὲ πλοῦτον μόνοι οἷ οἷτ' εἰσὶν ἔχειν τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν βαρβάρων. εἰ γὰρ τις πόλις πλουτεῖ ξύλοις ναυπηγησίμοις, ποῖ διαθήσεται, ἐὰν μὴ πείσῃ τὸν ἄρχοντα τῆς θαλάττης;»

³³⁹ Γαληνός (2004) σελ. 29-30

³⁴⁰ Κωνσταντινόπουλος (1989) σελ. 93

³⁴¹ Gray (2004) σελ. 340

³⁴² Κωνσταντινόπουλος (1989) σελ. 93-94

«[II, 12] Πρὸς δὲ τούτοις ἄλλοσε ἄγειν οὐκ ἐὰ σουσιν οἴτινες ἀντίπαλοι ἡμῖν εἰσιν ἢ οὐ χρήσονται τῇ θαλάττῃ»

Επιτάφιος

«[38,2] «έπεσέρχεται δὲ διὰ μέγεθος τῆς πόλεως ἐκ πάσης γῆς τὰ πάντα, καὶ ζυμβαίνει ἡμῖν μηδὲν οἰκειότερα τῇ ἀπολαύσει τὰ αὐτοῦ ἀγαθὰ γιγνόμενα καρποῦσθαι ἢ καὶ τὰ τῶν ἄλλων ἀνθρώπων.»

Πολύ σωστά η πολιτική του Περικλή χαρακτηρίστηκε ως συνεχῆς ηγεμονική δραστηριότητα με τρεις κύριους ἄξονες: 1) Κατὰ των Περσῶν, με την αποστολή βοήθειας στον Ινάρω, τον ηγεμόνα του Δέλτα, ο οποίος επαναστάτησε και απέσπασε την Αίγυπτο ἀπὸ τους Πέρσες. 2) Κατὰ της Σπάρτης, με τη δημιουργία ἐνὸς ἀμυντικοῦ συστήματος ἀπὸ ηπειρωτικές πόλεις, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸ Ἄργος (459) καὶ συνεχίζοντας με τὰ Μέγαρα, Τροιζήνα, Αἴγινα κτλπ. Καὶ 3) Με ἀσκηση μιας ηγεμονικῆς πολιτικῆς ἀπέναντι στα μέλη τῆς συμμαχίας, που με τὴν προθυμία τους να ἀντικαταστήσουν τις στρατιωτικές υποχρεώσεις τους με χρηματική εἰσφορά, μετατράπηκαν χωρὶς να τὸ καταλάβουν σε φόρου ὑποτελείς. Ἡ μεταφορά μάλιστα του κοινού ταμείου ἀπὸ τὴν Δήλο στην Αθήνα που ἐγίνε το 454 μετὰ ἀπὸ πρόταση δῆθεν των Σαμίων καὶ με ἀφορμή τὴν ἴττα των Αθηναϊκῶν δυνάμεων στη Μέμφη μετὰ ἀπὸ τὸ Μεγάβυζο, ἐπισημοποίησε καὶ τυπικά τὸ δικαίωμα τῆς Αθήνας να διαχειρίζεται τις συμμαχικές εἰσφορές ὡς αὐτὴ ἠθέλε. ³⁴³

Στην *Αθηναίων Πολιτεία* ἀναφέρεται ὅτι ἡ δύναμη τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας εἶναι ἡ θαλασσοκρατία ἡ ὁποία ἐξασφαλίζει τὴν ὑποταγή των συμμάχων, τὴν ἀμυνα τῆς πόλεως καὶ τὸ ἐμπόριο δηλαδή τὴν οικονομική αὐτάρκεια τῆς πόλης. Ἀναγκασμένοι να λύνουν τις πολιτικές καὶ ιδιωτικές τους διαφορές ἐνώπιον του δήμου οὗ σύμμαχοι καὶ ὑποτελείς εἶναι στενῶς πρὸς τὸν δήμο συνδεδεμένοι, ἀναγκαζόμενοι να καλλιεργοῦν καὶ να ἐνισχύουν τις δημοκρατικές ιδέες. Ἡ θαλασσοκρατία ὑποδούλωσε οικονομικῶς στὸν δήμο ὅλες τις παραγωγικές πόλεις που τους ἦταν ἀδύνατον να κινηθοῦν χωρὶς τὴν στήριξη τῆς Αθήνας. Ἡ κύρια δύναμη των Αθηνῶν εἶναι ἡ ναυτιλία καὶ ἡ δια του ναυτικοῦ θαλασσοκρατία. ³⁴⁴

Ἡ κυριαρχία που ἀσκοῦν στη θάλασσα ἐπίσης παρέχει στην Αθήνα τους ἀναγκαίους ἐκείνους πόρους που ἐξασφαλίζουν τὴ θέση τῆς ὡς τῆς μοναδικῆς ναυπηγοῦ πολεμικῶν πλοίων καὶ ὡς ἐκ τούτου τὴ δαιώνιση τῆς ηγεμονίας τῆς. Ὁ

³⁴³Κωνσταντινόπουλος (2006) σελ. 51-52

³⁴⁴Γκίκα (1975) σελ. 66-7-8

παγκόσμιος πλούτος κατευθύνεται εκεί, ειδικότερα οι κατασκευαστικές ύλες της ναυπηγικής: ξυλεία, σίδηρος, χαλκός, λινάρι, κερί.³⁴⁵

Ο Περικλής επιθυμεί να τονίσει τη θαλασσοκρατική υπεροχή της Αθήνας με την οποία θα εξασφαλιζόταν η ελεύθερη διαμετακομιδή των προϊόντων και τελικά η απόλαυση όλων αυτών από τον Αθηναίο πολίτη. Είναι άλλωστε σαφές ότι εδώ αναλύεται το «αύταρκεστάτη καί ές πόλεμον και ές ειρήνην». Ο έλεγχος των θαλάσσιων οδών από τον αθηναϊκό στόλο ήταν απόλυτος. Ο Περικλής δεν είχε διασφαλίσει έτσι αφθονία πρώτων υλών και προϊόντων αλλά και τον έλεγχο των συμμάχων, αφού αυτά τα διακινούσαν τα αθηναϊκά πλοία.

Στην περίπτωση μάλιστα που κάποια συμμαχική πόλη επιχειρούσε να διαφοροποιηθεί πολιτικά από την Αθήνα, έπρεπε να υπολογίσει πως ένας ενδεχόμενος αποκλεισμός σιτηρών θα είχε καταστρεπτικές συνέπειες για την επιβίωση του πληθυσμού. Οι ολιγαρχικοί από τη σκοπιά τους διαπίστωναν συσσώρευση του πλούτου στους θαλασσοκράτορες και εξάρτηση των χωρών που απήγαγαν τα διάφορα προϊόντα από τους Αθηναίους, αφού αυτοί μπορούσαν με το στόλο τους να μεταφέρουν αυτά σε άλλες χώρες. Οι ολιγαρχικοί πρόβαλλαν και εδώ την αρνητική πλευρά της θαλασσοκρατίας ενώ ο Περικλής τη θετική της με τα οφέλη που αυτή προκαλούσε στους Αθηναίους πολίτες.³⁴⁶

---

³⁴⁵Gray (2004) σελ.342

³⁴⁶Κωνσταντινόπουλος (1989) σελ. 94-95

Επίλογος

Στην παρούσα μελέτη μας δόθηκε η ευκαιρία να μελετήσουμε δύο σημαντικές δημηγορίες που αμφισβητήθηκαν για τους συγγραφείς τους, τον *Επιτάφιο* του Περικλή και την *Ψευδοξενοφώντεια Αθηναίων Πολιτεία*, η οποία εσφαλμένα συμπεριλήφθηκε στα έργα του Ξενοφώντος.

Ο Ξενοφών εκπροσωπεί μια περίοδο πτώσης. Ο Θουκυδίδης σημάδεψε το τέλος των πολιτικών και ηθικών προτύπων της κλασσικής περιόδου, και ο Ξενοφών, φορώντας μια μάσκα υποκρισίας επαναλαμβάνει τον ειλικρινή και ελεγχόμενο θρήνο του Θουκυδίδη. Ο Θουκυδίδης έδωσε έμφαση στις αξίες του Περικλή ως άξιου άνδρα, ο οποίος ήταν ικανός να αντιληφθεί τις ριζικές αλλαγές της εποχής του και να τις παρουσιάσει στο λαό του δίνοντας μια περιγραφή ενός χαμένου παράδεισου.³⁴⁷

Ο *Επιτάφιος* είναι ακόμα μια παραμυθία του ιστορικού προς τους ηττημένους συμπολίτες τους και καταλληλότερο πρόσωπο για να εκφωνήσει το εγκώμιο της Αθήνας όταν αρχίζει ο πόλεμος, δεν είχε άλλο ο Θουκυδίδης από τον Περικλή.³⁴⁸ Ο *Επιτάφιος* ενταγμένος στην αρχή του πολέμου είναι κυρίως ύμνος της μεγάλης πόλης στην κορυφαία στιγμή της και της αθάνατης δημοκρατίας στο ύψιστο σημείο της τελειότητας της.³⁴⁹ Η διαχρονικότητα των διανοημάτων που εκφράζει ο αρχιτέκτονας του αθηναϊκού πολιτικού και πολιτιστικού μεγαλείου Περικλής εκτείνεται σε δύο επίπεδα, το πολιτικό και το στρατηγικό και αυτό ενισχύει την κλασικότητά τους.³⁵⁰

Εξίσου σημαντικό στον *Επιτάφιο* είναι η πνευματική και ηθική ουσία που εμπεριέχει η ανθρωπιστική ουσία της Αθηναϊκής Καλοκαγαθίας, αυτή που ήταν πάντα αναγκαία αλλά μας είναι σήμερα πολύ περισσότερο και όσο ποτέ απαραίτητο μορφωτικό αγαθό, ζωοποιό ενώτισμα και ανθρωποποιητικό βάπτισμα. Μέσα στον επιτάφιο ο όρος της καλοκαγαθίας δεν λειτουργεί ως κλασική αντίληψη για την ιδανική αρτίωση του κοινωνικού ανθρώπου δεν λειτουργεί μόνο ως διαλεκτική εναρμόνιση και συνύπαρξη της αισθητικής κατηγορίας του ωραίου μέσα και πάνω στην κοινωνική αξία του ωφέλιμου στοιχείου του ανθρώπου. Λειτουργεί πολυδιάστατα και με πολλαπλή διαλεκτική αντίληψη για αρμονική σύζευξη και ισορροπημένη συλλειτουργία και πολλών άλλων δίδυμων ζευγαριών που είναι τελείως αντιφατικά μεταξύ τους.³⁵¹

Ως προς την «Αθηναίων Πολιτεία, όλα τα παραπάνω αποδεικνύουν ότι ο συγγραφέας έζησε και έγραψε στις αρχές του πολέμου, το πρώτο ή το δεύτερο έτος, όπου ο Ξενοφών δεν είχε ακόμα γεννηθεί αλλά οι ολιγαρχικοί αποδοκίμαζαν το

³⁴⁷Soulis (1972) σελ. 187

³⁴⁸Μπάρμπας (2002) σελ. 48

³⁴⁹Μπάρμπας (2002) σελ. 48

³⁵⁰Κωνσταντινόπουλος (2006) σελ. 89

³⁵¹Πετάρκος (2004) σελ. 19

δημοκρατικό πολίτευμα όπως αυτό είχε διαμορφωθεί μετά τους Περσικούς πολέμους κατά τη λαμπρά Πεντακοετία (480-430). Φαίνεται δε εξοικειωμένος προς τη νέα των χρόνων εκείνων πολιτική επιστήμη όπως αυτή διαμορφώθηκε από τη προσπάθεια των πολιτικών ανδρών Κίμωνα, Εφιάλτη, Περικλή, Θουκυδίδη του Μελησίου και άλλων εν μέσω των νέων ιδεών της Αθηναϊκής κοινωνίας, ιδεών πνευματικής ανάπτυξης της οποίας ανέπτυξαν η αριστοκρατική τάξη των λίγων ευπατρίδων και των πολλών πλουτοκρατών τα οποία διατύπωσε στον επιτάφιο λόγο του ο Περικλής το 431.³⁵²

Η «Αθηναίων Πολιτεία» με την πρόθεση της να δείξει μέχρι ποιον βαθμό το δημοκρατικό καθεστώς της Αθήνας είναι συνεπές (ακόμα και στα ελαττώματα του), ο συγγραφέας αφιερώνει ολόκληρο το ένα τρίτο του πονήματος του στην έκθεση των πλεονεκτημάτων της αρχής, τα πλεονεκτήματα λοιπόν, βασίζονται όλα στην ιδέα ότι οι κύριοι της θάλασσας μπορούν να κάνουν ένα πλήθος πράγματα, που δεν μπορούν εκείνοι που υπερέχουν στη ξηρά. Οι πρώτοι έχουν μεταξύ άλλων, τη δυνατότητα να βλάψουν τους εχθρούς τους, χωρίς να κινδυνεύουν από αντίποινα. Με φράσεις σύντομες, κοφτές και ακατέργαστες ολόκληρο το κομμάτι αυτό του έργου δεν κάνει τίποτε άλλο από το να σχολιάζει την ιδέα της αθηναϊκής υπεροχής, όπως την εξηγεί ο Περικλής.³⁵³

---

³⁵²Γκίκα (1975) σελ.66

³⁵³Romilly (2004) σελ. 164

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Anderson, J. K. (2002) *Ξενοφών : Η ζωή και το έργο του*, εκδ. Τυπωθήτω, Αθήνα
- Balot R., *Courage in the Democratic Polis: Ideology and Critique in Classical Athens*, Oxford 2014
- Γανώτη, Κ. (2004) *Ο επιτάφιος του Περικλέους και η Αθηναϊκή δημοκρατία*, εκδ. Πηλός, Αθήνα
- Γκίκα, Σ., (1975) *Άπαντα Αρχαίων Ελλήνων Συγγραφέων*, εκδ. Πάπυρος, Αθήνα
- Crane G., *Thucydides and the Ancient Simplicity: the Limits of Political Realism*, Berkeley - L. Angeles - London 1998
- De Ste. Croix, G. E. M., Geoffrey Ernest Maurice (2005) *Τα αίτια του Πελοποννησιακού Πολέμου*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα
- Gaiser, K., (1975) *Das Staatsmodell des Thukydides zur Rede des Perikles fur die Gefallenen*, εκδ. Gerle, Χαϊδελβέργη
- Gray, V. (2007) *Xenophon on Government*, εκδ. Cambridge University Press, Cambridge UK
- Gomme, A., W. –Andrewes, A., -Dover, K., J. (1945-1981) *A historical Commentary on Thucydides*, (Τόμος 4, 1970), εκδ. Oxford
- Gomme A. W.- Andrewes A.- Dover K. J., (τόμος 4, 1970), *A Historical Commentary on Thucydides*, (5 τόμοι), Εκδ. Oxford 1945-1981.

- Gomme A. W., *A Historical Commentary on Thucydides*, εκδ. Clarendon press, Oxford 1979⁵.
- Gray, V. (2011) *Ξενοφώντος Περί Διακυβέρνησης*, εκδ.Καρδαμίτσα, Αθήνα
- Greenwood, E., (2006) *Thucydides and the Shaping of History*, εκδ.Duchworth, Λονδίνο
- Greenwood, E., *Thucydides and the Shaping of History*, Duchworth, 2006.
- Hornblower, S., *Θουκυδίδης ο ιστορικός και το έργο του*, εκδ. Δαρδανός, Αθήνα 2003
- Hornblower, S. (2006) *Θουκυδίδου Ιστορίαι (τόμος 1:βιβλία 1-3)*, εκδ. Universitystudiopress, Θεσσαλονίκη
- Hornblower, S. (2011) *The Greek World*, εκδ. Routldge, New York
- Hornblower, S., (2003) *Θουκυδίδης ο ιστορικός και το έργο του*, εκδ. Δαρδανός, Αθήνα
- Hornblower S., *A Commentary on Thucydides*, III, Oxford - N. York 2008
- Hornblower S., *Thucydides and Pindar: Historical Narrative and the World of Epinikian Poetry*, Oxford 2006
- Finley, M., I (1989) *Αρχαία και Σύγχρονη Δημοκρατία*, εκδ. Ευρυαλός, Αθήνα
- Finley, J. H., (1988), *Θουκυδίδης*, μτφ. Τ. Κουκουλιός, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα
- Foster, E., (2010), *Thucydides, Pericles and Periclean Imperialism*, Cambridge.
- Φραγκούλης, Κ. Αθ., (1987), *Θουκυδίδης ο Επιτάφιος του Περικλή*, Αθήνα.

- Κακριδής , Ι. (2008) *Ερμηνευτικά σχόλια στον Επιτάφιο του Θουκυδίδη*, εκδ. Ι.Δ Κολλάρου, Αθήνα
- Kalinka., E., (1913) *Die pseudoxenophontische Athinaίων πολιτεία*. Einleitung, Übersetzung, εκδ. Erklarung, Leipzig/Berlin
- Καλοκαιρινός, Κ. (2002) *Επιτάφιος του Περικλή*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα
- Kane, T. (2013) *Strategy: Key Thinkers*, εκδ. PolityPress, Oxford
- Κέιγκαν, Ν., (2004) *Ο Πελοποννησιακός Πόλεμος*, εκδ. Ωκεανίδα, Αθήνα
- Κωνσταντινόπουλος, Β. (1989) *Ο επιτάφιος του Περικλή, η Αθηναίων πολιτεία και οι ενδοαθηναϊκές πολιτικές αντιθέσεις*, εκδ. Αναστασάκης, Αθήνα
- Κωνσταντινόπουλος, Β. (2006) *Περικλέους Επιτάφιος Κριτική και ερμηνευτική έκδοση*, Επιστημονικές εκδόσεις ΣΣΕ, Αθήνα
- Κωνσταντινόπουλος, Β. (2013) *Αρχαία ελληνική ιστοριογραφία (πρώτος τόμος) : συγκριτική προσέγγιση των τριών ιστορικών της κλασικής περιόδου*, εκδ. Ι.Σιδέρης, Αθήνα
- Κωνσταντινόπουλος, Β., Πανομήτρος, Δ., (2010) *Το ύφος του αρχαίου Ελληνικού Πεζού Λόγου*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα
- Λεντάκης, Β. (2010) *Αθηναίων Πολιτεία*, εκδ. Στιγμή
- Lesky, A., *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, εκδ. Κυριακίδη, 2011.
- Marr, J.L. and Rhodes, P.J. (2008) *The Old Oligarch*, Oxbow Books, Oxford
- Μπάρμπας, Ι. (2002) *Θουκυδίδης Περικλέους Επιτάφιος*, εκδ. Ζήτρος, Αθήνα

- Μοραΐτης, Γ. (2000) *Ξαναδιαβάζοντας τον Θουκυδίδη*, εκδ. Γαβριηλίδης, Αθήνα
- Ober J., *Mass and Elite in Democratic Athens: Rhetoric, Ideology, and the Power of of the People*, Princeton 1989
- Ober J., «Ο Θουκυδίδης και η ανακάλυψη της πολιτικής επιστήμης» στο: Α. Ρεγκάκος, Χ. Τσαγγάλης (επιμ.), *Τριάντα δύο μελέτες για τον Θουκυδίδη*, Θεσσαλονίκη 2011, 133-162
- Osborn, R. (2004) *The Old Oligarch*, London Association of Classical Teachers
- Παππάς, Φ., (1975) *Θουκυδίδου Ιστορία: Του Πελοποννησιακού Πολέμου*, εκδ. Πάπυρος, Αθήνα
- Πετάκος, Χρ. (2004) «*Επιτάφιος*» *Μεταφραστική μεθοδολογία, Συγγραφική κατακύρωση, Διαλεκτική ερμηνεία*, εκδ. Press Line, Αθήνα
- Ρεγκάκος, Α. (2011) «Η θουκυδίδεια αφήγηση: Η κληρονομιά του έπους και του Ηροδότου», στο: Α. Ρεγκάκος, Χ. Τσαγγάλης (επιμ.), *Τριάντα δύο μελέτες για τον Θουκυδίδη*, Θεσσαλονίκη, 284-306
- Rhodes, P. (2011). «*Biaios Didaskalos*: Thucydides and His Lessons», στο: G. Rechenauer, V. Pothou (επιμ.), *Thucydides - a Violent Teacher?: History and Its Representations*, Göttingen , 17-28
- Romilly, J. (1999) *Γιατί η Ελλάδα;* μτφρ. Α. Αθανασίου, εκδ. Άστυ, Αθήνα
- Romilly, J. (2002) *Ο Θουκυδίδης και ο αθηναϊκός ιμπεριαλισμός : η σκέψη του ιστορικού και η γένεση του έργου*, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα
- Romilly, J. (1988) *Αρχαία Ελληνική Γραμματολογία*, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα

- Romilly, J. (2003) *Η οικοδόμηση της Αλήθειας στο Θουκυδίδη*, εκδ. Παπαδήμας, Αθήνα
- Rusten, J. (1989) *The Peloponnesian War Book II*, εκδ. Cambridge University Press, Cambridge
- Salmon.,J.B., (1984) *Wealthy Corinth*, εκδ. Clarendon Press,Oxford
- Sinclair, R., K. (1997) *Δημοκρατία και Συμμετοχή στην Αρχαία Αθήνα*, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα
- Soulis, E., M. (1972) *Xenophon and Thucydides*, Ph. D, Athens
- Starr, Ch., G. (1999) *Η Γέννηση της Αθηναϊκής Δημοκρατίας*, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα
- Vogt, J. (2009). *The Portrait of Pericles in Thucydides στο Thucydides*, εκδ. J. S. Rusten, Oxford.
- Westlake H.D., «Thucydides and the Pentekontaetia», *CQ* 5 (1955) 53-67
- Westlake H.D., *Individuals in Thucydides*, Cambridge 1968